

«ՎԵՐՆԱՏԱՆ» ԶԱՎԱԿՆԵՐԸ

XX դարի սկզբում Թիֆլիսում գործող հայ առաջին գրական խմբակի՝ «Վերնատան» մասին իրենց հուշերում, հոդվածներում և նամակներում արժեքավոր տեղեկություններ են թողել հայ գրականության դասականները՝ վերնականներ Թումանյանը, Իսահակյանը, Դեմիրձյանը, Շանթը և Աղբալյանը:

«Վերնատուն» ստեղծվում է 1899 թվականի աշնանը, երբ Հովհ. Թումանյանը նոր բնակարան է վարձում Թիֆլիսի Բեհրության փողոցի N 50 տան V հարկում: Ահա «Վերնատան» ձևավորման առաջին վկայությունները Ավետիք Իսահակյանի «Հովհաննես Թումանյան» հուշերից. «Ղ. Աղայանը, Դ. Դեմիրձյանը, ես և մեր մյուս ընկերները կանոնավոր կերպով շաբաթը մեկ-երկու անգամ հավաքվում էինք նրա (Հովհ. Թումանյանի,- Ա. Ի.) մոտ՝ իրար տեսնելու և զրույց անելու: Այսպիսով նրա տունը դարձել էր մեր հավաքատեղին: Թեյ էինք խմում, ընթրում, խոսում: Չմեռը վառվում քոփարիկի շուրջը նստած՝ կատակում էինք, անվերջ զրույց անում, խոսում, վիճում» (V, 54):

Թիֆլիսի հին թաղերից մեկում՝ Բեհրության փողոցում գտնվող Թումանյանի վարձած նոր բնակարանը զգալի մեծ էր առաջվա բնակարանից: Բանաստեղծը իր նոր տան մեջ մի ընդարձակ սենյակ, պատերը մեծ մասով պատած գրապահարաններով, հատկացրել էր որպես սենյակ-հավաքատեղի իր ընկերների համար: Թումանյանի, բայց առավել Իսահակյանի ընկերը՝ հայագետ և մշակութաբան, «Գեղարվեստ» ամսագրի խմբագիր Գարեգին Լևոնյանը, առաջին անգամ տպագրելով «Գեղարվեստում» (1917, N 6) «Վերնատան» զավակներին ծոնված Դերենիկ Դեմիրձյանի բանաստեղծական շարքը (տե՛ս ԳԱԹ, ԳԼՖ, N 2418), թողել է սույն արժեքավոր ծանոթագրությունը. «1905-6 թվերին Հովհաննես Թումանյանը Թիֆլիսում ապրում էր Բեքուֆոյան փողոցի տան մի գավթում, Դ հարկի մի բնակարանում: Այդ բնակարանի մի ապակեպատ սենյակը գրողները կոչել էին «Վերնատուն», ուր շարունակ հավաքվում էին նրա մշտական անդամները՝ Ղ. Աղայանը, Հ. Թումանյանը, Լ. Շանթը, Ն. Աղբալյանը, Ավ. Իսահակյանը, Դ. Դեմիրձյանը: Դրա անդամների խմբակարգը տե՛ս Գեղարվեստ, N 5, երես 91. Խմբագրություն» («Գեղարվեստ», 1917, N 6):

Այս վկայությունը՝ սենյակի բարձրադիր դիրքի և ապակեպատ պատի վերաբերյալ, բնորոշում է սենյակի արտաքին տեսքը (ի դեպ, հենց այդպես էլ ներկայումս Հ. Թումանյանի երևանյան թանգարանում վերստեղծված է «Վերնատունը»):

Սակայն վերադառնանք Իսահակյանի հուշերին. «Ինքնաբերաբար, մեր հավաքությունների առաջին շրջանում, լուրջ թե կատակով, փափագ զարթնեց մեր գրական խմբակին, մեր հավաքություններին անուն տալ: Օհաննեսն ասաց, թե Գոնկուր եղբայրներն իրենց գրական խմբակն ունեին (որի անդամներն էին՝ Էմիլ Զոլա, Ալֆոնս Դոդե, Տուրգենև, Հյուսիմանս...), որ հավաքվում էր Գոնկուրների տան վերնահարկում, որին «Ամբար» անունն էին տալիս: Նույն նմանողությամբ, չեմ հիշում ում կողմից, առաջարկվեց «Վերնատուն» անունը, իսկույն հավանություն տվինք, գտնելով այն շատ պատշաճ և տեղին, որովհետև Օհաննեսի բնակարանը այն ժամանակ չորրորդ հարկում էր: Կնքեցինք «Վերնատուն» անունով մեր հավաքությունների վայրը: Այդ անունն այլևս ընդմիշտ կապվեց մեզ հետ և քաղաքացիություն ստացավ» (V, 55):

Իսահակյանի՝ բերված պատմությանը ասես կարևոր լրացում է անում Դերենիկ Դեմիրձյանի «Հովհաննես Թումանյանի մասին» փայլուն հոդված-հուշագրությունը՝ գրված 1939 թվականին, Հ. Թումանյանի ծննդյան 70-ամյակի առթիվ, սակայն այդպես էլ գրողի կենդանության օրոք չտպագրված: «Թումանյանի բարձրադիր բնակարանում հետզհետե, ավելի հաճախակի, սկսեցինք հանդիպել Շանթը, Ավ. Իսահակյանը, Աղբալյանը, ես, ինչ խոսք, որ մեզանից առաջ էլ այնտեղ միշտ լինում էր Ղազարոս Աղայանը:

Խմբակը կազմվեց անմախընթաց եռանդով և վճռականությամբ: Այն երեկոն, երբ ուշ գիշերով, ընթրիքից հետո կազմվեց խմբակը, հիշում եմ, որ կարևոր համարվեց անմիջապես մի անուն ևս գտնելու խմբակի համար: Առաջարկվեց՝ «Վերնատուն» անունը՝ իբրև Թումանյանի բարձրահարկ բնակարանին հարմար անուն:

Այդ դուր եկավ մեզ: Դա հիշեցնում էր մի ուրիշ վերնատուն, ուր հավաքվեցին Քրիստոսի աշակերտները: Դրա մեջ ինչ-որ հոգեկան ներքին իմաստ կար...» (Դ. Դ., XIV, 242): Այս համեմատությունը Դեմիրձյանը ավելի զարգացնում է իր «Վերնատուն (հուշեր)» վերնագիրը կրող ոչ մեծ հուշագրությունում՝ նույնպես գրված 1939 թ. և տպագրված նույն թվականին «Բանվոր» թերթում (ապրիլի 15): Դեմիրձյանը գրում է. «Թումանյանը ապրում էր հինգերորդ թե վեցերորդ հարկում, Բեհրության փողոցի վերին մասերում, բուսաբանական լեռան ստորոտին: Այդ բարձր բնակարանի սենյակներից մինը մեր հավաքատեղին էր և տեղի բարձրության պատճառով, նաև Քրիստոսի աշակերտները:

1 Ավետիք Իսահակյան, «Հայրուկի երգեր», Ե., «Արևիկ», 1990, էջ 3-4:

րի «Վերնատանը» հավաքվելու և սուրբ հոգուց շնորհք ստանալու կատակով արած նմանությունը մեջ բերելով՝ կազմակերպությունը կոչեցինք «Վերնատուն» (Դ. Դ., XII, 171):

Իսահակյանը 1900 թվականի մայիսին մեկ տարուց ավել տևած ուղևորության է մեկնում Արևմտյան Եվրոպա: Այսպիսով, հազիվ էր սկսել իր աշխատանքները «Վերնատունը», երբ նրա հիմնադիր անդամներից մեկը երկար ժամանակով հայրենիքից բացակայում է: Սակայն «Վերնատունը» մշտապես Իսահակյանի գլխի մեջ էր, այսպես. Ցյուրիխից 1900 թ. հոկտեմբերի 21-ին Հովհ. Թումանյանին ուղարկած նամակում նա հարցնում է. «Ինչպե՞ս է քեֆդ, ի՞նչ ես անում, ի՞նչ է անում Շանթը, ո՞ր է Դերենիկը, (Աղբալյանին նամակ գրել եմ Մոսկվա), ի՞նչ հալի մեջ է Վերնատունը» (VI, 29): Իսկ արդեն վերադարձից հետո, դեռ մինչև Թիֆլիս գալը, նա Ղազարապատից նույն հարցումն է անում Թումանյանին (1901, սեպտեմբերի 12). «Դերենիկից խաբար չունի՞ս, ի՞նչ է, դեռ չէ՞ եկել այդտեղ: Իսկ Շանթից ի՞նչ ունես գրելու: Ես որ գամ, տեսնենք Վերնատան հալը ի՞նչ է լինելու, երևի առանց դրան մեր օրը սև կանցնի» (VI, 37):

Իր հերթին Թումանյանի կողմից «Վերնատան» անվան առաջին հիշատակմանը մենք պատահում ենք Իսահակյանին ուղարկած նրա նամակում (1901, 21 սեպտեմբերի). «...«Վերնատան» մասին ես հարցնում: Առանց «Վերնատան», իհարկե, ապրել չի լինիլ: Երբոր դու կգաս, Նիկոլն էլ այստեղ է, Դերենիկն էլ կգա - կսկսենք» (Հ.Թ., IX, 282):

Մենք հստակ տեսնում ենք, թե ինչ նշանակություն է ունեցել «Վերնատունը» նրա «զավակների» կյանքում: Եվ արդեն գործուն մասնակցություն ունեցավ Իսահակյանը «Վերնատանը»՝ սկսած 1901 թ. աշնանից, երբ ինքն ապրում էր Թիֆլիսում:

«Վերնատան» հիմնական վեցյակը, ծիշտ է, իր շարքերում նոր անդամներ չէր ընդունում, սակայն կային հեղինակներ, որոնց համար «Վերնատան» դռները միշտ բաց էին՝ Պռոշյանը, Վրթ. Փափազյանը, Մուրացյանը, Նար-Դոստը, ինչպես և նկարիչներ Գ. Բաշինջաղյանը, Մ. Սարյանը, Փ. Թերլեմեզյանը, երգահաններ Ա. Տիգրանյանը, Կոմիտասը: Այս արվեստագետները հաճախում էին «Վերնատուն» հարգելի հյուրի կարգավիճակով: Ահա այդպիսի մի դրվագ է հիշում Իսահակյանը՝ կապված հայ մեծանուն վիպասան Մուրացյանի հետ. «Մուրացյանի հետ ծանոթացա միայն 1902-1903 թվականներին, Հովհաննես Թումանյանի մոտ, մեր Վերնատանը: Երբեմնակի գալիս էր նա Թումանյանի մոտ: Շատ հարգալից էինք նրա հանդեպ: Նստում էր Թումանյանի կողքին և լուռ լսում էր մեզ: Վերնատան մահապետը՝ Ղազարոս Աղայանը, բարձր ու հզոր ծայրով խոսում էր, Թումանյանը ուրախ բաներ էր պատմում, ու Մուրացյանի աչքերը ժպտում էին մեղմորեն: Թվում էր, թե հաճելի էր նրան մեր շրջանը» (V, 40):

«Վերնատան» տանտերը թիֆլիսահայության սիրելին էր, փնտրված մարդ, այնպես որ՝ թե՛ ինքը սիրելի հյուր էր, թե՛ բոլոր հյուրերն էլ «Վերնատուն» էին գալիս սիրով:

«Վերնատան» նահապետի տիտղոսը տրված էր Ղազարոս Աղայանին, և այդպես էլ պետք է լիներ թե՛ տարիքի բերումով, թե՛ նրա ունեցած վիթխարի հեղինակության հայության բոլոր շրջաններում: Իսահակյանն այդ առնչության գրում էր. «Առաջին խոսքը պատկանում էր Ղ. Աղայանին, որին Նահապետ էինք անվանում: Գրականության նահապետ: Նրան հարգում էինք և սիրում: Ուշադրությամբ էինք լսում նրա կարծիքները, դիտողությունները: Մեր երեկոյաններին, զիջելով մեր թախանձանքներին, Աղայանը երգում էր սիրած Բյորոզլու ասպետական երգերը, իրեն՝ Աղայանի հրաշալի թարգմանությամբ: Պարթև հասակով կանգնում էր նա, հուժկու ձեռքերը շարժելով, բամբ ձայնով կատարում էր Բյորոզլին» (V, 54):

Աղայանն ուներ բարձր բանաստեղծական ինտուիցիա, որն անխափան էր գործում: Ինչպես լեզենդն է հավաստում, «Վերնատան» հերթական հավաքներից մեկի ժամանակ խոսքը Ղազարոս Աղայանինն էր. «Ահա արդեն «Դրոշակի» մի ջանի համարներում ես հանդիպում եմ «Հայդուկի երգերից» անվանումը կրող բանաստեղծությունների մի խորհրդավոր ստորագրությամբ՝ «Հայ գուսան», կարդում եմ համարից համար՝ ավելի հավանում, բայց գլխի չեմ ընկնում, թե հեղինակն ով է, մի բան պարզ է միայն, որ մերոնցից է, կովկասահայ և այն էլ իսկական բանաստեղծ, այ՛ խնդրեմ լսեցեք»: Եվ կարդում է 1900 թ. «Դրոշակի» N 3-ում տպագրված «Գուրգենի անմահ հիշատակին» բանաստեղծությունը՝ «Գըլգըլալով ջուր է իջնում / Մշու մշուշ սարերեն» սկսվածքով:

Մի պահ լռություն է տիրում:

- Ավետիք, չլինի՞ «Հայ գուսանը» դու ես,- լռության մեջ լսվում է Նիկոլ Աղբալյանի ձայնը:

- Ես այդպես էլ գիտեի, Նիկոլ, որ դու առաջինը կձանաչեիր, թե ով է «Հայ գուսանը»:

- Դե, ասեք հայդուկը մեր մեջ է,- ուրախացավ Աղայանը, ապա խոշոր ձեռքերով գրկելով Իսահակյանին, ժակատին մի համբույր դրոշմեց՝:

Դերենիկ Դեմիրձյանն էլ վկայում է. «Ղազարոս Աղայանը ընդունվեց այդ խմբակում իբրև «նահապետ»: Նա պատվավոր անդամն էր «Վերնատան»: Թունանյանի ստեղծագործական և ընկերական կապը այնքան հարգելի էր

1 Ավետիք Իսահակյան, «Հայդուկի երգեր», Ե., «Արևիկ», 1990, էջ 3-4:

մեզ համար, որ համաձայնվեցինք մեր գրական ժառանգորդական կապը անցյալ գրականության հետ հաշվել Աղայանի գծով: Ճիշտ է, այնուհետև շատ էր խոսք լինում Հովհաննես Հովհաննիսյանի մասին, որ նա է նոր բանաստեղծության մեր մախորդը, բայց Աղայանի ստեղծագործության ժողովրդական ուղղությունը, նրա ռեալիզմը, նրա անձնավորությունը հաղթեցին, և մենք Աղայանին համարեցինք մեր «Վերնատան» հարազատը» (Դ.Դ., XIV, 242):

Իր հրաշալի «Նվեր Վերնատանը» բանաստեղծության մեջ Դեմիրժյանը Աղայանին է հղում իր առաջին ներքոդ արձակ-բանաստեղծությունը.

ՄԵՐ ՆԱՀԱՊԵՏԻՆ՝ Ղ. ԱՂԱՅԱՆԻՆ

Ինչ թեթև է թրթում թիթեռը, ինչի՞ց է, որ նա չի հակվում դեպի գետինը:

- Անհոգ է նա, հոգսն է միայն, որ ծանրացնում է մարմնի քաշը և հակում դեպի գետինը: Նայի՜ր, մտեց ճահճի տիղմի վրա, ինչի՞ց է որ այնպես ծերմակ-մաքուր են նրա թևերը:

- Ամենությունը կեղտ չի վերցնում: Ինչպե՞ս մի բույս հանգիստ չի մտնում տեղը, ինչպե՞ս պոկվում է տեղից, ինչպես ուզում է թռչել վեր, վեր, դեպի երկնքի կապույտ անդունդը:

- Ճշմարիտ է. ինչպես գոլորշին, ինչպես ջերմությունը, ինչպես աղոթքը՝ այնպես էլ մաքուր և ջերմ սրտերը թռչում են վեր, միշտ վեր, դեպի եթերի ջինջ կապույտը» (Դ.Դ., I, 63):

Վերնատան Աղայանի հրաշալի դիմանկարն է տալիս իր հուշերում Իսահակյանը. «Դ. Աղայանին ավելի մտերմացա 1900-ական թվերին, երբ կազմվել էր մեր «Վերնատունը» և հաճախակի հանդիպումներ ու գրական զրույցներ էինք ունենում Հ. Թումանյանի տանը և երբեմն էլ Աղայանի մոտ: Նա այլևս մեր գրական նահապետն էր: Ինքը գրեթե դադարել էր գեղարվեստական բաներ գրելուց, բայց իսկական հոր պես հրժվում էր մեր «Վերնատան» ընկերների գրական հաջողություններով: Մենք նրան շատ սիրում էինք և հարգանքով էինք վերաբերվում նրա կարծիքներին, նկատառումներին:

...Աղայանը խորքով օպտիմիստ էր, վիշտն ու տխրությունը չափազանց կարճատև պահեր էին նրա մոտ: Կարելի է ասել, որ նա իր կյանքում երբեք չհիասթափվեց, միշտ մնաց ոգևորված, հավատով... Աղայանը պարզ, հասարակ, ընկերական մարդ էր, այն, ինչ որ ուրիշները փակում էին յոթը կողպեքի տակ, նա սրտաբաց ասում էր, պատմում էր իր անցյալից դեպքեր, արկածներ, անեկդոտներ... Միամիտ էր շատ, ունեցածը՝ երեխայի խորամանկություն, այնպես թափանցիկ էին նրա մտքերը: Սիրտը լեզվի վրա էր» (V, 37):

1905 թվին, Ամանորի օրը՝ հունվարի 1-ին, Թումանյանը իր «Բանաստեղծություններ» (1903) ժողովածուն նվիրում է Ղազարոս Աղայանին հետևյալ ընծայագրով. «Իմ անգին Ասլան ապորը - Ղ. Աղայանին»: Իսկ գրքի անվանաթերթին թողնում է հետևյալ էքսպոնտը.

*Անցավ հին տարին, կանցնի և նորը,
Կանցնի՝ արդյոք մեր անբախտ օրը:
(Հ.Թ., I, 397)*

Բոլորը, բոլորը շատ էին սիրում Աղայանին, այդ է վկայում և Թումանյանին ուղղված նամակում Աղքալյանի հետևյալ հատվածը (1907, 11 հունիսի, Փարիզից). «Մեր Նահապետն ինչպե՞ս է, այդ ժխորի մեջ, երևի, այնպես է զգում, ինչպես մեկը Խոջի բաղնսում, իր պարզ խելքով նայում ու զարմանում է, թե ի՞նչ են իրար միս զգում, գրագ կգամ, որ դաշնակցական չէ և ամեն օր հետո վիճում է. իմ սրտագին բարևները և որդիական հարգանքս» (ԹՈՒՀ, IV, 382):

Արդեն միայն Աղայանի պես վիթխարի հեղինակության անդամակցությունը «Վերնատանը» ոգևորում և խանդավառում էր նրա երիտասարդ անդամներին:

Եվ թեև «Վերնատան» նահապետն էր Աղայանը, սակայն «Վերնատան» ստեղծողը, մշտագործիչ մարտկոցը, առանցքային դեմքը Հովհաննես Թումանյանն էր: Դե, ասենք, հենց «Վերնատան» ստեղծելու միտքը շատ նման էր Թումանյանին, նա ուզում էր, որ լինի մի անկյուն այս մեծ աշխարհում, ուր ինքը և իր համախոհ ընկերները հավաքվեին և զբաղվեին իրենց սիրած գործով՝ գրականությամբ: Նրանք համախոհներ չէին միայն, նրանք հայ գրականության վաղվա օրն էին, ծակատագրի բերումով գտել էին միմյանց և Թումանյանի գաղափարով համախմբվել մեկ ընդհանուր ուղղվածություն ունեցող խմբավորման մեջ: Եվ այդ գորեղ ամուսնները պիտի կերտեին XX դարի հայ գրականության դեմքը:

Նշանակալից է Իսահակյանի ուղերձը՝ հղած իր ընկերոջը՝ Թումանյանին, 1903 թ. հուլիսի 21-ին. «Մեծ սպասելիք ունեմ Սինամ թագավորիցդ, քանի որ նրա մեջ կա քո անձնական ստեղծագործությունը, կա սիմբոլ և գեղեցիկ պատկերներ, անհամբեր սպասում եմ գրքիդ լույս տեսնելուն՝ կարդալու համար «Անուշը»... Բայց ինչ էլ որ լինի քո պոեմներդ՝ մեր գրականության մեջ դարաշրջան են կազմելու: Ապրիր և ստեղծագործիր - ահա քո ուղին, մեզ թող կռվի դաշտը, ինչ կուզես թող լինի.- «Թող կործանվի աշխարհը, և ես կընկնիմ նրա ավերակների տակ», սա Հորացիոս բանաստեղծի խոսքերն են, որ իմ

վերջին տրամադրության լուզումն է, նշանաբանը» (VI, 41):

Դերենիկ Դեմիրճյանի «Նվեր Վերնատան» բանաստեղծության մի գողտրիկ հատվածը նվիրված է Բեհրության 50 տան տիրոջը՝

Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Երբ մանուկ էինք՝ սիրում էինք խաղալիք: Դարձանք պատանի՝ սիրեցինք մեր նմանին: Երիտասարդ էինք՝ սիրեցինք փառք, գործ, գիտություն: Կծերանանք՝ պիտի սիրենք հարգանք, դրամ, հանգիստ և մեր սերունդը:

Սակայն երբ անհունի դռներին հասած՝ պիտի լսենք հավիտենության շունչը՝ Գիտե՛ս ինչ պիտի սիրենք.

Աղո՛թքը...»:

(Դ.Դ., I, 63)

Թումանյանապաշտ Դեմիրճյանը գրում է. «Թումանյանը գլխավորում էր կազմակերպությունը՝ իբրև նրա իրական ուժը, գրական մեծ արժեքը: Ավետիք Իսահակյանը կազմում էր այդ գրական կոլեկտիվի ոսկե ֆոնդը, իսկ ես դեռ «Ճայն էի պահում» իբրև ապագա խոստացող և ամենից կրտսերը... Թումանյանը շարժիչ ուժն էր «Վերնատան»: Նախ և առաջ նա ուներ հարուստ գրադարան, առանձնակի սենյակ, հյուրասեր սեղան, ընկերության տաքացնող զվարճախոսություն և, որ գլխավորն է, գրական-հասարակական ուժեղ դիրք: Այն ժամանակվանից իսկ արդեն զգացվում էր, որ Թումանյանի բնակարանը դառնում էր մի տեսակ գրական սալոն, գրական շարժման մի նոր կենտրոն, որի ֆոկուսը Թումանյանն էր» (Դ.Դ., XII, 172):

«Վերնատուն» վերնագրով հուշային դրվագը, որի համար հիմք է ծառայել Դեմիրճյանի «Հովհաննես Թումանյանի մասին» հոդված-հուշագրությունը, գրվել է Թումանյանի մահից 16 տարի անց և տպագրվել է 1939 թվին «Բանվոր» թերթում և ապա տարիներ անց Դերենիկ Դեմիրճյանի ակադեմիականի XII հատորում, 1985 թվին, մինչդեռ «Հովհաննես Թումանյանի մասին» կոթողային հուշագրությունը անտիպ է մնացել և միայն 30 տարի անց առաջին անգամ տպագրվել է «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում» գրքում (Ե., 1969, էջ 22-48):

Լավ է, որ այդ հոդվածը հեղինակը չի ոչնչացրել «անհատի պաշտամունքի» տարիներին: Ասեմք, Դեմիրճյանը գրել է այն հենց ի սկզբանե չտպագրելու նպատակով, թողնելով նրա հրապարակումը ապագային: Եթե նա մտադիր լիներ այն տպելու, մի՞թե այդպես հանգիստ կգրեր Ն. Աղաբալյանի և Լ. Շանթի անունները: Ուրիշ բան «Վերնատուն» հուշային դրվագը. այ այստեղ նա շատ զգուշորեն գրում է. «Կազմակերպությունը մեծ էր, այնտեղ մտան Ղ. Աղայանը, Հ. Թումանյանը, Ավ. Իսահակյանը և մի երկու այլ գրողներ» (Դ.Դ.,

XII, 170): Հասկանալի է, որ այդ երկու այլ գրողներն էին Աղբալյանը և Շանթը: Սակայն և մեծ հուշագրությունից առանձնացված «Վերնատուն» հուշ-դրվագը զգալի արժեք ունի, մենք Դեմիրճյանին ենք շնորհակալ, որ նա իր երկու հոդվածներում փաստորեն բացատրեց «Վերնատան» գաղափարական էությունը և խմբակի անելիքները: Դեմիրճյանը գրում էր. «Ի՞նչ էր «Վերնատան» ներքին էությունը, ինչո՞ւ առաջացավ այդ կազմակերպությունը:

«Վերնատան» անդամներն իրենց սահմանագծում էին Պատկանյանի և նրա հետևորդների ազգայնական տենդենցիոզ գրականությունից: Այն ժամանակ իսկ, թեև շատ դժվարին էր տարբերել, վերնատունցիները զատում էին ազգային և ազգայնական կուլտուրաները: Ապա նաև որոշ ձգտում կար մանավանդ Թումանյանի և Ավետիք Իսահակյանի մեջ՝ վճռապես գնալու ժողովրդական ստեղծագործությունների ուղիով: Աղայանն արդեն այդտեղից էր գալիս: Ես նրանց միանում էի, ըստ երևույթին, շատ տարբեր թեանցիկ շարժումով, բայց վերջնական նպատակակետը միևնույն տեղը - ժողովուրդը: ...Թող այն հանգամանքը, թե մենք որքան բարձր գրականություն ստեղծեցինք այն ժամանակ, բանը ձգտումն էր, սկզբունքը, ուղղությունը: ...Հավաքություններն անցնում էին աշխույժ, ուրախ և սրտալի: Որքան նախաձաշեր դառնում էին ձաշ, ապա երեկոյան թեյ և վերջը կեսգիշերներից շատ անց ընթրիք ու լուսաբաց» (Դ.Դ., XII, 171, 172):

Այդպիսի մի վերնատանյան կեսգիշերային քեֆից հետո լուսադեմին «Օրփեյի թագավորությանը» համընկելու պահին է նկարագրում Դեմիրճյանը հումորով լեցուն իր գրական կատակներից մեկում (հարկ է ասել, որ այդ ժանրի լավ վարպետ էր Դեմիրճյանը)։

*Չորսին մոր պրծան կեր ու դավերը,
Դատարկ տնկեցին գինու գավերը.
Ամեն միսն առավ բարձի լավերը,
Թողին սարսաղիս անքուն ցավերը,
Ու իրենք ընկան քնի ծովերը.
Հնգին կանչեցին բակից հավերը:
Ամենից առաջ Շանթը շնթեկեց,
Նրանից հետո Նիկոլը կոլոլ
Երկուտակ պառկեց,
Քթով վեր քաշեց զուռնա ու դիոլ,
Հանեսն էլ հերսից
Խմածը մարսեց,
Այժմ, Դերենիկ,
Մնացիր մենիկ:*

(Տե՛ս Ս. Հովհաննիսյան, Թումանյանը և Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը, Ե., 2007, էջ 43)

«Քանի անգամ է վիթխարի նահապետը՝ նստած Թումանյանի ուղիղ դիմացը՝ Ասլանը իր Ասլան բալասիի դիմաց (իրենց խոսքն էր այդ) որոտացել իր Քյորոզլին: Նահապետը դեռ թարմ էր, Թումանյանը թև էր առնում ավելի լայն թռիչքի համար, Ավետիք Իսահակյանը պատրաստվում էր բաց անելու իր հոյակապ Շիրակի դռները: Կլասիկներով ոգևորված, նրանց անունները կատակով փոխառած՝ Թումանյանը՝ Շեքսպիր, Իսահակյանը՝ Հայնե, ես՝ Բայրոն...» (Դ.Դ., XII, 172):

Երբ կարդում ես այս տողերը, խորհում ես, որ հիրավի հազվագյուտ երջանիկ մի շրջան է եղել «Վերնատան» զավակների համար 1900-1910 թվականները՝ բոլորը դեռ երիտասարդ, ստեղծագործական վերելքի մեջ, Հայրենիքը՝ այսպես թե այնպես դեռևս հեռու պատերազմներից ու կոտորածներից: Ողջ XX դարի պատմության մեջ նման «խաղաղ» տասնամյակ չի լինի՝ իրոք որ «աստեղային տասնամյակ», ինչե՛ր գրեցին, ի՛նչ գրեցի հրատարակեցին, ուր հասցրին հայ գրականության փառքը: Եվ այս պրոցեսում անուրանալի է «Վերնատան» դերը: Անուրանալի է «Վերնատան» մշտագործ մարտկոցի՝ Հովհ. Թումանյանի դերը, նրա եռանդը, կիրքը, ընկերներին համախմբելու ծիրքը, նվիրումը «Վերնատան» գործունեությանը: Այս ուժերի վատնումը, ինքն իրեն չխնայելը, «ոտքի վրա մաշվելը» նկատի ունի Շանթը, երբ գրում է (1903, հուլիսի 27-28) Աբասթումանում բուժվող Թումանյանին. «Պիտի ասես, թե էլ ինչի կը նմանի կյանքը. շատ ես սխալ, պարզապես վարժության խնդիր է... Հենց որ ուժերդ գալիս են, դու արդեն վատնում ես, վիճում, երգում, վազվզում, ինչպես սրանից տասը տարի առաջ: Դու այլևս երբեք ո՛չ վիճելու ես, ո՛չ վազելու ես, ո՛չ էլ երգելու, եթե ուզում ես, որ առողջ լինես ու առողջ մնաս, եթե ուզում ես մի բան արտադրես, եթե ուզում ես մի բանի պետք գաս: Դու չափազանց ես անփույթ դեպի քեզ, ինչպես ընդհանրապես դեպի ամեն բան: Դե մի՛ բարկանա, վերջացրի և էլ այս մասին երբեք բերանս չեմ բանա...» (ԹՈՒՀ, IV, 376-377):

Մեկ տասնամյակ միայն վերելք. իրապես որ արդարացվեց խմբակի անունը՝ վեր-նա-տուն: Մի խմբակում դարիս ամենափայլուն գրական աստղերը: Վերնատան հերոսը Թումանյանն էր: Եվ դա այդպես էլ կար: «Օհաննեսը կենտրոնաձիգ անձնավորություն էր»- գրում է Իսահակյանը Թումանյանին նվիրված իր հրաշալի հուշերում,- հյուրասեր, մարդամոտ: Զրույցի համար հոգի էր տալիս: Օրվա որ ժամին գնայիր նրա մոտ, ձեռքի գործը կթողներ և, ժպիտը դեմքին, կնստեր զրույցի:

...«Վերնատանը» տեղի ունեցած զրույցներից հիշում եմ Օհաննեսի մի քանի խոսքերը գրականության մասին:

- Իզուր ջանք է՝ անտաղանդ մարդկանց օգնել՝ գրող դառնալու համար: Իր եղբայրները պախրան ինքը պիտի շինի:

- Ոչ մի քննադատ չի կարող իմ լավ ուտանավորը վատացնել և վատ ուտանավորը՝ լավացնել:

- Բանաստեղծությունը չի գրվի հանգով ու վանկով, այլ սրտով ու զգացմունքով:

- Գրականությունը հայրենիք չունի, բայց յուրաքանչյուր հայրենիք իր գրականությունն ունի» (V, 54, 56):

Իսահակյանի դիմանկարը Թումանյանի մասին գալիս լրացնում է իր հուշերում Դեմիրճյանը. «Ասել, թե Թումանյանը ոչ լրիվ, այլ գոնե բավականաչափ, կարդացել էր համաշխարհային կլասիկներին՝ դա կլիներ սխալ: Բայց նա Շեքսպիրի մի քանի տրագեդիաներին լավ էր ծանոթ: Ուսումնասիրում էր առանձնապես «Համլետը», համեմատում էր ռուսերեն և հայերեն թարգմանությունները, նայում անգլերեն-ռուսերեն բառարանները, դրանց միջոցով ձշտում զանազան ֆրազներ: Սիրում էր երկար խոսել «Համլետի» մասին:

Հունական տրագեդիայի ընթերցումներին և քննադատություններին մասնակցում էր մեծ սիրով, թեև նրանցով զբաղվելու դրդել էր Շանթը, որ սկսել էր հետաքրքրվել դրամատուրգիայով: Սիրում էր խոսել նաև Գյոթեի մասին: Հատկապես սիրում էր Պուշկինին և Լերմոնտովին: Բայց ինչ կլասիկի մասին էլ խոսեր, վերջը կրկին գալիս էր իր առանձնապես սիրած «Համլետին»:

Ինձ միշտ թվացել է, որ նա ստեղծագործության գաղտնիքները վերցնում էր Շեքսպիրից և գործադրում Պուշկինի նման:

...Ես չեմ կարող ասել, որ Թումանյանը ժխտում էր, օրինակ, Գամառ-Քաթիպային, որովհետև սա ազգայնական բանաստեղծ է: Բայց միաժամանակ չեմ կարող Թումանյանին համարել Գամառ-Քաթիպային համակրող բանաստեղծ: Թումանյանը դեմ էր ազգայնական ուղղության ոչ նրա համար, որ ինքը ազգայնական մտայնություն չուներ: Նա հիացմունքով էր խոսում Բաֆֆու մասին: Արովյանը նրա մշտական զբաղմունքի առարկան էր: ...Նա մեծապես ձգտում էր ազգային համերաշխության ուրիշ ազգերի վերաբերմամբ և հոգու խորքում ընդհանրապես հումանիստ էր շեքսպիրյան տիպի: Գրական ռեալիզմը, նրա ժողովրդական դեմոկրատական ոգին մեծապես օգնեցին Թումանյանին սթափ մնալու ազգայնական գրական ուղղությունից: Թումանյանը ամեն անգամ խորանում էր ժողովրդական ստեղծագործությունների լուսաբանության մեջ: Ժողովրդի կյանքը, ձգտումները, փիլիսոփայությունը, բանախոսությունը, լեզուն՝ այս ամենը նրա ուղեցույց փարոսն էին» (Դ.Դ., XIV, 243, 245, 248):

Մենք հստակ պատկերացնում ենք, որ իր ընկերների համեմատ քիչ թե շատ ապահով վիճակը Թումանյանին էր: Նախ նա ուներ իր հրաշալի ըն-

տանհիքը, տիկին Օլգան և բազմաթիվ զավակներ, իր տունը, տեղը, առանձին սենյակ-սալոնը՝ «Վերնատունը», ուր շատ հաճախ օրերով ապրել են Դեմիրճյանը, Աղբալյանը, Շանթը: Եվ բոլոր վերնականները միաձայն գրում են այն մասին, որ Թումանյանը չափից ավելի հյուրասեր, առատաձեռն մարդ է եղել, նրա սեղանատան սուփրան պատկերավոր ասած, երբեք չի հավաքվել: Իսկ երբ Թումանյանը որոշակի ժամանակով բացակայել է Թիֆլիսից (ինչպես, օրինակ, 1902 թվականի աշնանը, երբ պոետը բուժվել է Արասթումանում), վերնականները իրենց լքված ու միայնակ են զգացել, այնպես, ինչպես իր կատակ չափածո տողում գրում է Դեմիրճյանը.

*Բոտանիկյան այգու վզին
Բողոքում ենք, որ համադամ
Մենք՝ Վերնատան իբրև անդամ,
Բան չի տեսավ մեր խեղճ ատամ,
...Ու գնում ենք հիմա դարդակ,
Մեղավոր ես աստըծու տակ...*

(Տե՛ս Ս. Հովհաննիսյան, «Թումանյանը և Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը», Եր., 2007, էջ 44)

1900-ական թվականներին երիտասարդ վերնականներից դեռ ոչ մեկը ամուսնացած չէր: Եվ տնային մթնոլորտ, ընտանիքի ջերմություն, քաղցր գրույց թեյի սեղանի շուրջ՝ այս ամենը ռեալ էր դառնում վերնականների համար միմիայն Թումանյանի, նրա հյուրընկալ օջախի շնորհիվ:

«Վերնատան» մթնոլորտը իր հուշերում շատ ամփոփական է ներկայացնում բանաստեղծի դուստրը՝ Նվարդը. «Վերնատան հավաքույթներն ունեին իրենց երկրորդ մասը՝ ուրախ ժամանցը. թեյ, ընթրիք, երգ, քեֆ, անեկդոտներ, զվարճալի ու սրամիտ պատմություններ՝ գրական այլևայլ մարդկանց կամ իրենց կյանքից: Այդ երեկոներին երգում էին զանազան երգեր, ինչպես «Քյուրօղլի», Սայաթ-Նովայի «Դուռն էն գլխեն իմաստուն իս» և այլն: Վերնականների կյանքից նկարում էին զանազան ծաղրանկարներ, գրչի հանաքներ անում, որոնց հեղինակը Դերենիկ Դեմիրճյանն էր:

Կին հյուրերին ասում էին վերնամուշներ: Գրական հավաքույթներին հյուրերը մշտապես հյուրասիրվում էին քիչմիշով և լաբլաբուով, որին ասում էին վերնահատիկ:

...Վերնատունն ուներ իր մշտական հյուրերը՝ ինչպես Ֆիլիպ Վարդազարյան, բժիշկ Արիստակես Ջարգարյան, իշխանուհի Մարիամ Թումանյան, պատմաբան Հակոբ Մանանդյան՝ իր կնոջ հետ, և էլի ուրիշներ»: (Նվարդ Թումանյան, «Հուշեր և գրույցներ», Երևան, 2009, էջ 14, 15):

Նվարդ Թումանյանը իր հուշերում պատկերել է նաև «Վերնատան» արտաքին տեսքը. «Վերնատան բնակարանն ուներ լայն, երկար, լուսավոր, գեղեցիկ միջանցք՝ հայրիկի սենյակից մինչև պատշամբը: Միջանցքի երկու կողմի պատերից հայրիկը կախել էր հումական և հոտմեական դիցնաբանությունից նկարներ, հիշում եմ Ձև, Հերա, Ապոլլոն, Վեներա և ուրիշներ: Մեր մոր բնակարանը հինգերորդ հարկում էր, Բուսաբանական այգու դիմաց, երկու կողմից պարտեզ ուներ, գեղեցիկ տեռաս» (նույն տեղում, էջ 12-13):

Նորից խոսքը տանք Դեմիոթյանին. «Թումանյանը թուվիչ հատկություն ուներ: Արդեն մրան տեսնելով դահլիճի մեջտեղ կամ առանձնասենյակի թիկնաթոռին, կամ սեղանատանը սեղանի գլխին նստած՝ ներս մտնելիս հյուրը զգում էր, որ սենյակը լիքն է: Թումանյանը լցնում էր բնակարանը, մարդկանց հավաքությոթ: Նրա դահլիճը «մեջլիս» էր: Իսկ այդքան հյուրերի բազմությունը, հաճախությունը, հազար ու մի առիթներով գնալ-գալը, այդ հացկերություները, աշխույժը՝ մրա տունը դարձրել էին վանք, տոնախմբություն, շարունակական, հարատև տեսակցությունների վայր» (Դ.Դ., X, 255):

* * *

Թումանյանից հետո «Վերնատան» երկրորդ կարևոր դեմքը Ավետիք Իսահակյանն էր՝ երիտասարդ, բայց արդեն լայն ժանաչում ձեռք բերած պոետ:

Թերևս Դեմիոթյանի «Նվեր Վերնատան» ձոներգերի շարքում լավագույն երկը կարելի է համարել «Ավ. Իսահակյանին» ուղղված բանաստեղծությունը (բերում ենք հատվածաբար).

*Է՛յ, Ավո՛ ջան, հիշո՞ւմ ես
Ալազյազը վեհ ու վես,
Շիրակ դաշտը ծովի պես,
Մենք ժամփորդներ՝ դուռ ու ես:*

*Ա՛յս, ինչ լա՛վ էր, հրաշալի՛,
Դու քեզ հաշվող մի Գյոթե,
Ես էլ Շիլլեր իբրև թե.-
Երկուսս էլ վես պատանի...*

*...Մի՞տդ է հովը մեղմակի,
Վեհ գիշերը Շիրակի,
Չայնը քարվան-զանգակի,
Քո մտքերը միստիկի...*

Պառկում էինք ձեր կտրան,
Աստղոտ երկինք մեր վրան՝
Ու մտքերով սո՛ւր թռչում
Դեպի աստղեր ու կորչում...

...Ապա Անի՛ն պանծալի,
Շքեղ տիկինն երբեմնի,
Իր զարդերով հրաշալի
Հիմա փշուր, սգալի...

...Մի՛տդ է, որ հյուր գնացինք
Ալազյազին երկնաձիգ
Այն գիշերը գեղեցիկ,
Աստեղավառ, թափանցիկ:

...Ո՛ւր են, ո՛ւր են այն օրեր,
Այն ծաղկունքը ցուլուն,
Այն ջրերը զղզղուն,
Այն հովերը օրորուն...

Թռա՛ն, կորա՛ն այն օրեր
Հավքերի հետ, հովի հետ,
Մարոյի զի՛շ երգի հետ,
Կորան ամհետ ու հավե՛ն...

Այսպես է հիշում Իսահակյանի հետ իր ծանփորդությունները հայրենի երկրում Իսահակյանի պոեզիայի մեծ երկրպագու երիտասարդ բանաստեղծ Դեմիրձյանը: Իր «Հուշերում» Դեմիրձյանը փորձում է ժամանակի, անձնական հանդիպումների և վերնատան ֆոնի վրա ցույց տալ Իսահակյան բանաստեղծի և մտածողի կերպարը:

«Ավետիքը գալիս էր ուրույն ոճով ու լեզվով: Դա մեծ նորություն էր: Նրանից առաջ և նրա հետ միասին Հովհաննես Հովհաննիսյանն ու Հովհաննես Կոստանյանը տվել էին ժողովրդական երգի նմուշները: Ճշմարիտ է, որ Հովհաննիսյանի «Արագն եկավ»-ը հայլուցիանցիայի պես ազդեց Ավետիք Իսահակյանի վրա, բայց Հովհաննիսյանի ժողովրդական երգը մնաց ժողովրդական երգի սահմաններում: Ավետիք Իսահակյանը խորացրեց և ծավալեց ժողովրդական երգի կուլտուրան թե՛ իբրև արտաքին ձև, և թե՛ իբրև, մանավանդ բովանդակություն: Դա բոլորովին նորություն էր:

...Ավետիք Իսահակյանը իսկույն գրավել էր հասարակության համակրանքը, նա նվաճել էր և՛ անուն, և՛ դիրք, հասել էր ոճի և վարպետության կայունացման աստիճանին: Բայց դժգոհ էր, դժգոհ ո՛չ պոեզիայի ոճական-ձևական հարցերում, դժգոհ էր կյանքի, ներանձնական, համաշխարհային խնդիրներում: Նա գրում էր ոչ բանաստեղծություններ գրած լինելու համար, այլ իրեն տանջող մտքերին ու զգացմունքներին ելք որոնելու համար: ...Ավետիքի պոեզիայի ինքնատիպությունն այսպիսով ոչ թե նրա լեզուն ու ոճն էին ինձ համար, այլ նրա բովանդակությունը, իր որոնումներն ու գյուտերը, վերջապես՝ ինքը... Ավետիք Իսահակյանը ստեղծագործության մեջ որոնում է նրա խորությունը, ներքին էությունը: Ներքին ձևը, եթե ձևն ևս նշանակություն ունի և, իհարկե, ունի» (Դ.Դ., XIV, 273-277):

Վերնականները ուժեղ էին միմյանցով: «Վերնատունը» համախոհների միություն էր: Յուրաքանչյուրը նրանցից զգում էր ընկերոջ ուսը: Իսահակյանը «Մշակի» 1904 թ. թիվ 2-ում կարդալով Լ. ստորագրությամբ Լեոյի գրախոսականը Թումանյանի «Բանաստեղծություններ» (1903) նոր ժողովածուի մասին, անկեղծորեն վրդովվում է: Լեոյի գրախոսականն ավելի շուտ կարելի է համարել միտումնավոր, սուբյեկտիվ քննադատության արգասիք: Նա մասնավորապես գրում էր. «Ժողովածուն մի հայելի է, որի մեջ ընթերցողը տեսնում է մի հուսատու բանաստեղծի, որ սակայն չի զարգանում, առաջ չի գնում, այլ մնում է քարացած», և որակավորում է Թումանյանին՝ «լեռներ երգող բանաստեղծը մնում է միակողմանի, միամիտ»: Թումանյանի պոեմներից միայն «Դեպի անհունն» է ընդունում, մինչ այդ քննադատելով «Պոետն ու մուսան» և «Սասունցի Դավիթը» («Մշակ», 1904, թիվ 2):

Իսահակյանը Թումանյանին ուղղված նամակում (1904, փետրվարի 23) գրում է. «Ինչո՞ւ էդ <...> Լեոն էլ քեզնից վազ չի եկել, ի՞նչ է ուզում ասել այդ մարդը, պետք է դրան իրեն տեղը ցույց տալ, «Վերնատունը» պիտի սկսե այսուհետև շա՛տ եռանդուն գործել, և հասարակության մեջ իրեն մասին վկայել, մի հանդես հրատարակենք կամ այլ բան, մեր գեղարվեստական սկզբունքները պարզենք, մեր գրուպան ցույց տանք, թե չէ բոլորովին դրանք մեզ հող ու մոխրի հետ կհավասարեցնեն» (VI, 45):

Իսահակյանը հստակ մատնանշում է, որ Լեոն և նման բնույթի պահպանողական-հետադիմական գրական գործիչները հանդես են գալիս և՛ «Վերնատան», և՛ նրա զավակների դեմ, որ այնուհետև ևս կձգտեն հաստատել իրենց թվացյալ առավելությունը, հավատարմությունը իրենց աշտարակից երևացյալ «ազգային ակունքներին», ուստի «Վերնատունն» ավելի ակտիվ դիրքորոշում պետք է ունենա, վերնականները պետք է հանդես գան մոր ստեղծագործություններով, և ակնհայտ է, որ հենց «Վերնատան» խումբն է այսօր առաջատարը հայ գրականության: Սակայն Իսահակյանը պահանջում է ավել-

լի արդյունավետ գործունեություն և նոր գրքեր: Թեև այս նամակը գրված էր «Վերնատան» ստեղծման 5-րդ տարեդարձին, սակայն այն ցույց է տալիս, որ ամեն ինչ չէ, որ խաղաղ ու անվրդով էր դարասկզբի թիֆլիսյան հայ գրականության երկնակամարում: Կար հնի պայքարը նորի դեմ: Եվ նորը իրեն առավել լիաթոք պիտի հաստատեր:

Ահա, երբ 1902 թվականի աշնանը Թումանյանը մի տևական ժամանակ բուժվում էր Աբասթուանում, մշտական նամակագրություն է ունեցել վերնականների հետ: Իսահակյանին գրած նամակում (նոյեմբերի 9) Թումանյանը պատմում է իր վիճակից, իր հոգսերից. «Առողջությանս մասին ի՞նչ ես հարցնում. մեզ նման մարդիկ ինչպե՞ս կարող են առողջ լինել էս ժամանակներում, էն էլ փառք աստծու, որ կենդանի ենք, «Մշակի» ջգրու: Ես այժմ ավելի լավ եմ: Ուժասպառ եմ եղած ու ջղերս քայքայված, բոլորովին քայքայված: Բժիշկն ասում է, այս ջղերով ոչ կարելի է ապրել, ոչ պարապել, պետք է հանգստանաս, ապրես միանգամայն բույսի նման: Եվ ահա քեզ մի նոր վրդովմունք. հիմարը երևի չգիտի, որ բույսերն էլ են թառամում, և շատ բույսեր՝ մեզ նման՝ նույնիսկ աշունք չհասած: Նրանց տանջանքի մասին տեղեկություն չունի, և ինչ պետք է հասկանա նրանցից, քանի որ ականջը դնում է սրտիս, լսում է, լսում, ու իսկի այնտեղ էլ չի հասկանում, թե ինչ կա: Ասում է հանգստացիր, բայց մի՞թե հեշտ հանգստություն կա մեզ համար:

...Սակայն ես այն օրվանից եմ հանգստացել, ինչ որ համոզվել եմ, թե էլ չի լինելու այդ դիմումը (խոսքը Լ. Շանթի գրած շրջաբերական-նամակի մասին է, որով նա կոչ էր անում Թումանյանին օգնություն ցուցաբերել վերջինիս բանաստեղծությունների նոր ժողովածուն տպագրելու համար, - Ա.Ի.): Ինչ լինելու է թող լինի, բայց թող մեզ վրա չծանրանա զանազան գյաղաների բարերար ձեռքն ու մունճաթը: Ամեն մարդուց էլ չի կարելի լավություն ընդունել» (Հ.Թ., IX, 359-360):

Իսկ ինչպե՞ս էր ներկայացնում «Վերնատան» գործունեությունը, առօրյան, խնդիրները ինքը՝ Իսահակյանը: Այս պատկերացումները վերհուշի ձևով շարադրված են նրա «Հովհաննես Թումանյան» հուշագրությունում: Նախ. «Ընթերցում էինք մեր նոր գրած բաները, քննադատում, կարծիքներ փոխանակում» (V, 54). հենց գրական ստուղիայի առաջնային գործերից է նոր երկերի ծանոթացումը գրչընկերներին, քննարկումներ, մտքերի փոխանակություն: Հիշենք Իսահակյանի «Հայդուկի երգերի» հետ կապված դրվագը: Եթե Թումանյանն ու Իսահակյանը սիրում էին իրենց նոր գրվածքները վերնականներին ընթերցել, ապա Դեմիրձյանը և Շանթը մախընտրում էին նոր գրած երկը մինչև հրատարակումը չծանոթացնել ընկերներին: Մամավանդ Դեմիրձյանը, որն իր նոր գրածները մինչև հրատարակումը գաղտնի էր պահում: Եվ ինչպես վկայում են ժամանակակիցների հուշերը, նա այդպիսին մնաց մինչև վերջ:

Մինչդեռ Իսահակյանը երբեք չի երկյուղել հրապարակելու իր գրածները և խանդավառվել է ընկերների կարծիքներով:

Այս տեսակետից շատ ուշագրավ է գրականագետ Ռուբեն Ջառյանի «Ավետիք Իսահակյան» հուշագրությունում բերված մի հուշ-պատմությունը՝ կապված «Վերնատան» հետ:

Ջառյանը գրում է. «Խոսք բացվեց ստեղծագործական հոգեբանության շուրջը, այն մասին, որ ամեն մի գրող իր անհատականության, խառնվածքի համեմատ ուրույն դրսևորումներ ունի: ...Երբ բոլորն արտահայտվեցին՝ առանց, իհարկե, հարցը լուծելու, Վարպետը ժպիտը քթի տակ, դարձավ մեզ.

- Մի օր «Վերնատանը» խոսք բացվեց այն մասին, թե գրողը, երբ գրում է, պետք է ուրիշներին ասի, թե ինչ է գրում: Ամեն մեկն ասում էր, թե ինքն ինչպես է վարվում: Ես մի բան ասի, Շանթը մի ուրիշ: Հիմի չեմ հիշում, թե ինչ: Հերթը հասավ Դերենիկին: Սա թե՛ «Ես ոչ ոքի ոչինչ չեմ ասում. նախ՝ դա կարող է ցրել, գրկել կենտրոնացումից. երկրորդ՝ կարող եմ կանխել, ինձնից լսել, գրել ու ինձնից էլ առաջ հրատարակել»: Թումանյանը, որ չէր խոսել, Դերենիկին առարկեց. «Ես քո էդ գաղտնապահությունը չեմ հասկանում: Մարդ էդքան էլ վախկոտ չպիտի լինի, գողանալս ո՞րն է, իմ պատմածը ուրիշը ուզում է՝ թող գրի. սյուժեն կարող է վերցնել, բայց էն հոգին, էն շունչը, որ ես պիտի դնեմ մեջը, հո՛ չի կարող վերցնել, պիտի դնի իր հոգին, իրա շունչը, ուրեմն՝ դարձավ ուրիշ գործ... Երբ ես մի պոեմ եմ գրում, ավանդություն կամ հեքիաթ եմ մշակում, Դերենիկին հակառակ, պատահած առիթը չեմ փախցնում ու պատմում եմ: Պատմելիս էլ հետևում եմ, թե լսողը ինչպես է լսում, որտեղ՝ լարված ու հետաքրքրությամբ, որտեղ՝ ձանձրությամբ, որտեղ՝ չհավատալով, տարակուսած կամ կասկածելով: Ու հետո, աշխատելիս, աչքի առաջ եմ ունենում: Դա ինձ շատ է օգնում...»¹:

Ի՞նչ կար ավելի հաճելի զբաղմունք երիտասարդ գրողների համար, քան գրական նորությունների քննարկումը ընկերովի: Ինչ տեսակետներ, կարծիքներ, գնահատականներ իրենք կարտաբերեին, ինչ նոր գիրք էին կարդացել, հրձվել մի նոր հեղինակով, կամ ընդհակառակը, և այս ամենը նոր իմաստ է ստանում, եթե դա քննարկում ես քեզ համախոհ ստեղծագործողների շրջանակում: Եվ նման զրույցները, վեժերը ժամեր, օրեր են տևել: «Ինչ նյութի շուրջը ասես,- շարունակում է Իսահակյանը,- չէր դառնում մեր զրույցը: Խոսում էինք հասարակական և քաղաքական երևույթների մասին: Խոսում էինք ազգերի պատմություններից, ժողովուրդների կյանքից, արվեստներից, փիլիսոփայությունից և մանավանդ գրականությունից: Կարողում էինք դասական հեղինակներից՝ արևմտյան և արևելյան, նույնպես նոր հեղինակների գործերը: Մեզնից յուրաքանչյուրը իր սիրած հեղինակն ուներ, որ ի մի գտնա-

1 Ռուբեն Ջառյան, Հուշապատում, գիրք առաջին, «Հայաստան», Երևան, 1975, էջ 166-167:

րած ընդգրկում էր վերջ ի վերջո գրեթե բոլոր համձարները: Կարողում էինք ժողովուրդների ֆուլկլորից և հիանում էինք ժողովուրդների անկեղծ ստեղծագործություններով՝ ռուսական բիլիմաներով, սերբական պոեմներով, մեր Սասունցի Դավթով և շատ ուրիշներով: Մեր բոլորի սիրածն էր Սայաթ-Նուվան, որին բարձրացրինք համձարների դասին, ունեցանք պաշտամունք նրա հանդեպ, մեր բոլոր խնջույքներում երգում էինք նրա տաղերը, որոնք գրեթե մոռացված էին: Վստահ կարող ենք պարծենալ, որ մենք վերակենդանացրինք նրան, տարածեցինք նրա համբավը և արժարժեցինք նրա երգերը» (V, 55):

Սայաթ-Նուվայի հետ կապված դրվագը, անտարակույս, վերնականների վաստակն էր, որի շնորհիվ համարյա մոռացված հայ համձարի անունը մտավ շրջանառության մեջ, հրատարակվեցին նրա տաղերը և հայկական ժողովրդական երգի շտեմարանում նա գրավեց իր արժանի տեղը:

Իր նշանավոր «Նվեր Վերնատան» բանաստեղծության մեջ Դեմիրճյանը մեկ հատված էլ ուղղել է ինքն իրեն.

ԻՆՁ

Դու ուզում ես ոչնչացնել թո՛ւյնը...

Դու ուզում ես դրանով մեռցնել մա՛հը...

Եվ հետո էլ ասում ես, որ սիրում ես

Գեղեցիկ բանե՛րը - թիթեռը, ծաղիկը,

Առողջությունը, սերը...

Բայց ասեմ ամենագեղեցիկ բանը աշխարհիս երեսին,-

Կյա՛նը...

Դու ուզում ես ոչնչացնել նրա թո՛ւյնը...

Մի՛,

Ամենագեղեցիկ բաները թույնից են շինում:

Ահա այսպես, փոքր-ինչ ինքնասարկազմով է ներկայանում «Վերնատան» խմբի ամենաերիտասարդ անդամը՝ Դեմիրճյանը: Դեմիրճյանը «Վերնատան» մասին հուշերում պատմում է, թե ինչպես է տեղի ունեցել իր ծանոթությունը Թումանյանի հետ. «Դեռ աշակերտ էի Թիֆլիսի հայոց Ներսիսյան դպրոցի, երբ մի օր Ավետիք Իսահակյանն ինձ ծանոթացրեց Հովհաննես Թումանյանի հետ... Եվ ահա մի երեկո ես և Ավ. Իսահակյանը նրա բնակարանում... Ավետիք Իսահակյանը ներկայացրեց ինձ բանաստեղծին, իբրև նոր հանդես եկած բանաստեղծի, հյուրընկալը ժպտաց և իսկույն ավելացրեց, որ «կարդացել է, ծանաչում է» (Դ.Դ., XII, 169-170):

Իր հուշագրության մեջ Դեմիրձյանը փորձել է բնորոշել «Վերնատան» ֆեոմոնենը, նրա ինչ լինելը: Դեմիրձյանը գրում է. «Ի՞նչ էր մեր գրական ուղղությունը: Դա ոչ մի տերմինով չէր արտահայտվում: Դա որոշվում էր համաշխարհային և ազգային գրողների հանդեպ ունեցած մեր վերաբերմունքով: Մենք չէինք ընդունում Ռ. Պատկանյանին՝ պարզապես ազգայնական ուղղության համար: Շահագիզը, Ծատուրյանը մեզ թվում էին ամառյուն և «տենդենցիոզ»: Ահարոնյանը նույնպես ընդունելի չէր իր ազգայնական ուղղության համար: Բաֆֆին և Մուրացանը հարգվում էին իրենց գեղարվեստական հատկությունների համար միայն: Նույնը և Հովհաննես Հովհաննիսյանը, որի ազգայնականությունը մեղմանում էր «բնության և մարդկայնական» երգերով» (Դ.Դ., XIV, 242-243):

Եվ ինչպես որ Իսահակյանն էր գրում, վերնականները առավել սեր և հետաքրքրություն են տածել համաշխարհային դասական գրականության հանդեպ, այնպես և այս հանգամանքն է շեշտում Դեմիրձյանը. «Պետք է որոշակի և վճռականապես ասեմ, որ մենք պաշտամունքի առարկա էինք դարձրել համաշխարհային կլասիկներին, ուսումնասիրում էինք նրանց և խոսում բացառապես նրանց մասին: Կլասիկները մեր առօրյա, գործնական զբաղմունքն էին: Մենք ձգտում էինք գնալ նրանց ուղիով:

...Մենք սկսեցինք մեր հավաքույթներից դուրս նաև պարապել: Տանը պատրաստվում էինք ու ամեն շաբաթ հավաքվում էինք «Վերնատանը», քննադատում էսքիլեսի, Սոֆոկլեսի, Եվրիպիդեսի, Շեքսպիրի, Բայրոնի և այլ կլասիկների» (Դ.Դ., XIV, 243):

«Վերնատան» աշխատանքը իր գործունեության մանավանդ առաջին հնգամյակում շատ արգասաբեր է եղել: Խոսքը «Վերնատան» զավակների ստեղծագործության մասին է: «1903-ին ես գնացի Մոսկվա, - վերհիշում է Դեմիրձյանը, - այնտեղից վերադարձա Թիֆլիս, ուր «Վերնատան» աշխատանքները շարունակեցինք, մանավանդ, որ բավական նյութ կար: Վաղուց հրատարակվել էր [Իսահակյանի] «Երգեր ու վերքերը» (1898 թ.- Ա.Ի.), ես գրել էի «Կյանքի տեսիլը», Շանթն սկսել էր հետաքրքրվել դրամատուրգիայով <...> Թումանյանը սկսում էր հրատարակել իր բանաստեղծությունների սովոր հատորը: Մեր գրական զրույցների նյութը մի փոքր փոխվել էր: Թումանյանն օրավուր ավելի էր պնդում, որ պետք է մոտենալ ժողովրդին: Պետք է ունենալ իր սեփական ժողովրդի կապը: Ամենքս համաձայն էինք, բայց որ քննության էինք առնում, թե իրոք մեզանից ամեն միին կոնկրետ ի՞նչ կապով է կապված ժողովրդի հետ, դուրս էր գալիս ոչ այնքան ներդաշնակ պատկեր: Աղայանը «Գուգարաց աշխարհից» էր, Թումանյանը թագավորում էր Լոռում, Ավետիք Իսահակյանը ուներ իր երկիրը՝ Շիրակը: Իսկ Շանթը, Ես... Որոշվեց, որ Շանթը երկիր չունի, իսկ ես կարծես թե կապված եմ «ճորտիսի հովտին»:

Այս կատակների տակին կար, անշուշտ, ժշմարտություն, և էականն այն էր, որ Աղայանը, Թումանյանն ու Իսահակյանը մեծապես կապված էին իրենց «գավառների» հետ» (Դ.Դ., XIV, 250):

Ինչպես ասվեց, շատ հաճախ «Վերնատան» անդամներից որևէ մեկի նոր երկի առաջին քննարկումը պետք է իրենց խմբակում անցկացվեր: Նման քննարկման մասին է վկայում Թումանյանի հետևյալ երկտողը Փիլիպոս Վարդապարյանին (1904, Մոյեմբեր). «Էս իրիկուն Դերենիկը կարդում է իր նոր պոեմը: «Վերնատունը» խնդրում է շնորհի բերես ժամը 9-ին» (Թ.Տ., I, 542):

Տպավորությունը այնպես չպետք է լինի, թե «Վերնատան» անդամները մշտապես իրենց խմբակի շուրջն են եղել, նրանցից յուրաքանչյուրը, լինելով երևելի անհատականություն, ազատ է եղել իր ծրագրերում, եղել է «Վերնատան» նիստերին, իսկ հաճախ և բացակայել է: Օրինակ, Դեմիրձյանը 1904-1905 թթ. ծմեռը անց է կացրել Բաքվում, այնտեղից հումորով լի նամակ է հղում Թիֆլիս իր վերնական ընկերներին (1905, 6 մարտի, Բաքու):

*Γ<осподи>ну Ованесу Туманяну
և Ավոյին մեր տիրացու,
Լևոն փաշին գաղթականացու:
Ձգում եմ, ներում, որ բաղնիսներում
Նստած՝ հենց տաք-տաք բրթբրթում եք դուք.
Համակրությունս այն հնուց բանին,
Որ «Շատերն անցան, ասոնք ալ կանցնին»:
Մի պատվեր ունեմ տալու Ավոյին,
Որ իմ պոեմը դրկի «Լումային»:
Պայմանի մասին թող այսպես խոսի,
Որ նախ՝ այն տպեն տետրում այս ամսի,
Վարձատրությամբ և ձեր որոշմամբ:
Պետք է այս գործը շուտ վերջացնել,
Հասել են օրեր դեպ Սուիզ անցնել,
Ամենաուշը, եթե սուտ չասեն,
Անպատժառ ամսեն:
Եթե չընդունվի, թող մոտը պահվի,
Քանզի այստեղ չէ թե պոեմ
Չեմ կարամ թե գլուխ պահեն:
Նահապետին բարև ժամփի
Եվ հարգալից մի մեծ դոմփի:
Ջավոյին էլ բարև ինձմեն,
Միամիտ մնա Աբրահամեն:*

Հազար ողջույն Օլիային
Եվ, մանավանդ, մոր Հուկոյին:
Համբույր, բարևներ՝
ձեր Դերենիկ:

Դեմիրձյանը սիրում էր ընկերներին դիմել բաց-մամակի ձևով, հաճախ իմպրովիզացիոն բնույթի կատակներ անել: Դեմիրձյանի մասին, իր կենդանության օրոք չտպագրած «Ընկերություն»¹ հուշերում Ավետիք Իսահակյանը գրում է. «Թիֆլիսում, մեր արդեն պատմական դարձած «Վերնատանը» <...> խոսում էինք օրվա գրական և հասարակական նորությունների մասին, ընթերցում էինք հին և նորագույն հեղինակների երկերից, արտահայտում մեր կարծիքները, մեր տպավորությունները: Դերենիկը, տակավին շատ երիտասարդ, դիպուկ դիտողություններ էր անում, որ հաճախ սիրով ընդունում էինք: Նա մեր երգիծաբանն էր: «Վերնատան» թշնամի գրողների և քննադատների ծաղրանկարներն էր գծում և սուր, խայթող էպիգրամներ էր գրում նրանց հասցեին»:

Հենց այս մասին է գրում Դեմիրձյանը Հովհաննես Թումանյանի մասին իր հուշերում. «Մենք սկսեցինք քննադատական վերաբերմունք ցույց տալ մեզանից դուրս եղած գրականությանը և քննադատությանը: Ես զավեշտական թերթիկներ էի կազմում հատուկ այդ երեկոյի համար, ուր ծաղրանկարում էի զանազան անձնավորությունների: Մի անգամից ավելի Լեոն դառել է իմ նկարների հերոսը: Թումանյանին դա շատ էր դուր գալիս» (Դ.Դ., XIV, 247):

Դեմիրձյանը սիրում էր նաև հաճախ ալեգորիկ, այլաբանական ձևի ներքող-ուղերձներ գրել, ինչպես օրինակ՝ «Նվեր Վերնատան» բանաստեղծությունը (1912 թ.), որը որպես վերհուշ է գրվել երեքմսի զորեղ խմբակի իր ընկերների մասին:

Այս երկի տպագրման առթիվ Դեմիրձյանը նամակ է հղում «Գեղարվեստ» ամսագրի խմբագիր Գարեգին Լևոնյանին (1917, հուլիսի 9, Բելի կյուլ):

«Սիրելի Գարեգին.

Ահա խոստացած նյութս: Սա նվեր է «Վերնատանը», որի գոյությունը շատերը չեն իմանում, բայց դու գիտես: Տպել տուր հետևյալ կարգով. Աղայանին, Թումանյանին, Շանթին, Աղբալյանին, Ավոյին և ինձ: Սա մեր հասակի կարգն է: Վերնագիրը՝ «Նվեր Վերնատան» (Դ.Դ., XIV, 317):

Դեմիրձյանի ֆոնդում (ԳԱԹ, N 791) պահվում է «Վերնատան» վերաբերյալ հետևյալ ինքնագիրը. «Դա մի գրական փունջ էր, գրական հոգեկցության: Դա նշանակում էր Ղազարոս Աղայան, Հովհաննես Թումանյան, Ավետիք Իսահակյան և սրանցից կրտսերը՝ ես: Դա երիտասարդությունն էր մեր գրակա-

1 Ավետիք Իսահակյան, «Հայրուկի երգեր», Ե., «Արևիկ», 1990, էջ 3-4:

նության, ուր Աղայանն անգամ հոգով երիտասարդացել էր: Դա գարունն էր անկրկնելի, երանելի և միշտ հիշելի» (Դ.Դ., I, 427-428):

Ինչպես վկայում է 1908 թ. հոկտեմբերի 29-ին ժնկից Դեմիրճյանի գրած նամակը Հովհ. Թումանյանին, մեր գրողները ամեն հարմար առիթով վերհիշում են «Վերնատունը»։ «Լևոնի հետ բավական եղանք, խոսեցինք, հուսադրվեցինք... Էհ, հիմի էլ որտեղ երկու վերնատունցի կպատահեք, շարունակեցեք միևնույն ապարդյուն արհեստը: Ուսերս կոտրվում են այս կյանքի ծանր քեռի տակ, և ահա, դրա համար, ոչինչ ուրախ բան գրել չեմ կարող և չեմ սպասում, որ գրես... Քաջազնունուն դրկել եմ պոեմս («Դեպի տիեզերք».- Ա.Ի.), նոր ձևով... Շատ կուզենայի մախ՝ Վերնատուն ուղարկել, կուզենայի նաև՝ դեռ էլի սրբագրել...» (Դ.Դ., XIV, 310):

Խորհրդային շրջանի քննադատական հոդվածներում կամ մամուլում «Վերնատունը» հիշատակելիս հաճախ բացակայել են երկու անուն՝ Լևոն Շանթ և Նիկոլ Աղբալյան: Մենք գիտենք, թե ինչու, և վաղուց ժամն է շատ խնդիրներ այս առնչությամբ վերանայել ու վերագնահատել: Չէ՞ որ խոսքը գնում է ոչ միայն խոշոր ու անձնվեր քաղաքական գործիչների, այլև XX դարի հայ դրամատուրգիայի և գրականագիտության ամենամեծ դեմքերից երկուսի մասին:

Շանթին է ուղղված Դեմիրճյանի «Նվեր Վերնատան» ուղերձում հետևյալ իմպրովիզ ալեգորիկ հատվածը.

ՇԱՆԹԻՆ

Սարը վեր, սարը վեր գոչելով
Գնում ենք ծիծաղով, կանչելով,
Սարը վեր գարունքով
Թող երթանք մենք սիրով
Մինչև որ սարի վեհ կատարին
Կողջունենք սարը վար գիշերին:
Սարը վար երբ կիջնենք,
Լուռ անուշ կննջենք
Սարը վար սուզելով մեր հոգին
Ու գիշեր կգրկե ամենքին:

Շանթը խմբակի միակ թատերագիրն էր, մյուսները, ծիշտ է, փորձեր արել էին այդ ասպարեզում, բայց դա ժամանակավոր բնույթ է կրել, կամ էքսպերիմենտ, երիտասարդական, ինչպես օրինակ՝ Իսահակյանի մոտ: Մինչդեռ Շանթը դրամատուրգ էր «ողն ու ծունով»:

Խմբակում Իսահակյանի ամենահին ծանոթը Շանթն էր, նրանք միաժամանակ սովորել են Էջմիածնի Գևորգյան ձեմարանում (Շանթը ավելի բարձր դասարանում), իսկ հետո էլ զարմանալի զուգահեռաբանությամբ Լայպցիգի նշանավոր համալսարանում: Եվ էլի վերադարձ Կովկաս և 1900-ական թթ. միասին «Վերնատանը»: Որպեսզի պատկերը լրիվ լինի, հարկ կա ասել, որ Շանթի ապագա կնոջ՝ Զավահիր (Զավո) Ներսիսյանի (1900-1901 թթ. սովորել է ժնկի համալսարանում) և Ավետիք Իսահակյանի միջև ռոմանտիկ բնույթի սիրային վեպ է ծագել (այդ մասին ամենից խոսում վկայում են Զավահիրին 1900-1901 թթ. գրած Իսահակյանի նամակները): Երկուսն էլ եղել են ՀՅԴ անդամներ, ի դեպ՝ Իսահակյանը չնայած Շանթից վեց տարով փոքր էր, սակայն զգալի վաղ էր ընդունվել ՀՅԴ շարքերը: Բայց առավել մտերմություն է եղել Շանթի և Թումանյանի միջև:

Դեմիոթյանը Թումանյանի մասին իր հուշերում տալիս է Շանթի վերաբերյալ շատ բնորոշ եզրահանգումներ, կարծիքներ. «Իսկ Շանթը, եհ... Որոշվեց, որ Շանթը երկիր չունի... Այս կատակների տակին կար, անշուշտ, ճշմարտություն:

...Շանթը, որ արդեն իսկ հեռու էր որևէ «ժողովրդականությունից», ինչպես և ես, որ ժողովրդականությունը չէի հասկանում միայն թեմատիկայի և լեզվի արտաքին նշաններում» (Դ.Դ., XIV, 250-251):

Հաջորդ պարբերությունում Դեմիոթյանը անդրադառնում է Թումանյանի հայացքներին Շանթի առնչությամբ. «Իր մոտ գրական ընկերների ստեղծագործությունը նրան (Հովհ. Թումանյանին.- Ա.Ի.) շատ էլ չէր զբաղեցնում: Շանթի վրա նայում էր իբրև մի օտարերկրյա, էկզոտիկ երևույթի վրա, մի նավաստու, որ եկել է, ո՞վ գիտե որտեղից, և բնակություն է հաստատել Թումանյանի ափերում: Նրա ստեղծագործություններից միայն լուրջ հավանում էր «Լեռան աղջիկը», այն էլ իբրև զվարճալի ապրումներ մի պատանու, որ անծանոթ է «սարի կյանքին»: Ոչ առանձին մախանձախնդրությամբ էր դիտում նաև նրա պիեսների ներկայացումները: Շանթը Թումանյանի անձնական ընկերն էր կենցաղի մեջ ավելի, քան իբրև գրող» (Դ.Դ., XIV, 263): Փակագծերում նկատենք, որ միայն Շանթի առթիվ չէ, որ Դեմիոթյանը բերում է Թումանյանի փոքր-ինչ հեզմական գնահատականը, ևս մի օրինակ. «Թումանյանը շատ դիպուկ կերպով նկատում էր ուրիշ գրողների թերությունները և քննադատում խոսում այդ մասին.

- Դա քյանդորբազություն է, կոկետություն, խարդախություն:

Նա չէր սիրում, օրինակ, Ահարոնյանի ճարձատուն ոճը, հռետորական կեցվածքը, Լեոյի թափափված լեզուն, Փափազյանի խայտաբղետ շարահյուսությունը, Ծատուրյանի լրագրական լեզուն...

Միայն մի բան, Թումանյանն ինքն իր ստեղծագործության նյութն ու լեզուն

որոշած լինելով՝ կարծում էր, թե ամենքն էլ պետք է և կարող են գնալ այդ ուղ-
ղությամբ» (Դ.Դ., XIV, 268):

Շանթն էլ Թիֆլիս տիտիկ չի տվել՝ մեկնել է հաճախ Բաքու, Շվեյցարիա,
Փարիզ... 1901 թ. հունիսին Շանթը մեկնում է Հոլանդիա, Ամստերդամ քաղաք
հաշվապահական կուրսեր անցնելու նպատակով: Հուլիսի 16-ին նա Ամստեր-
պենից մամակի ձևով հետևյալ էլեգիան է հղում Թումանյանին.

*Ոսկի լուսինը աղտոտ երկինքեն
Ապշած կը նայեր «Վերնատան» գլխին,
Ուր կը մլավեր խոր ներշնչանքեն
Լքված, միայնակ, պոչավոր ոգին,
Պոչավոր ոգին «նոր» քերթողության,
Որու ապերախտ սաներն աներես
Նոր ոգիներու, երկրպագության
Ելեր են գացել մեկը, է՛, Ամվերս,
Առջևը հաշիվ, մուրհակ, տոմարներ,
Երկրորդը անտառ է քաշվեր, կըսեն,
Տարփանքով կախված «ծուլության» ուսեն,
Իսկ թե երրորդը ո՞ր դի է կորեր,
Չգիտե ոչ ոք,
Ոչ ոք այդ մասին,
Ոչ իսկ բազմախազ
Vis-a vis ոգին:
(Թ.Տ., I, 375-376)*

Էլեգիան գրված է մի post-carte-ի վրա, ուր վերևի մասում պատկերված
է մարդկային կերպարանքով լուսին, որը նայում է ցած, ուր շենքի կտուրին
նստած է մի պոչավոր կատու, որին Շանթը կատակով անվանում է «պո-
չավոր ոգին «նոր» քերթողության»: «Երկրորդը անտառ է քաշվել». նկատի
ունի Թումանյանին, իսկ «երրորդը ո՞ր դի է կորեր». նկատի ունի Դեմիրձ-
յանին:

Շանթը եվրոպայում մնում է մոտ մեկուկես տարի: Հոլանդիա՝ Ամստեր-
պեն և Ֆրանսիա՝ Փարիզ գտնվելու ընթացքում (1901, հունիս - 1902, սեպ-
տեմբեր) նա հետաքրքիր մամակագրություն է ծավալում Թումանյանի հետ:
Ցավոք, Շանթին գրած Թումանյանի բոլոր մամակների կորսված են, մինչդեռ
Թումանյանը պահպանել է Շանթի գրած մամակների մեծ մասը: Այդ մամա-
կագրությունը վկայում է թե՛ նրանց ջերմ, ընկերական հարաբերությունների
մասին, թե՛ այն մեծ դերի, որ խաղացել է «Վերնատունը» գրողների կյանքում:

«Վերնատունը» այսպես թե այնպես առկա է Շանթի գրած համարյա բոլոր նամակներում, բացիկներում:

Ինքնին մեծագույն հաճույք է կարդալ երկու տաղանդավոր հեղինակների նամակները, մշտապես թաթախված ընկերական հումորով, երևույթների, դեպքերի և դեմքերի անկեղծ ու անբռնազրոսիկ նկարագրումով կամ վերհուշով: Ահա Անվերս քաղաքում տնտեսագիտության «բարձունքները» նվաճող դրամատուրգը գրում է ընկերոջը (1901, նոյեմ. 1, Անվերս)՝ «...խեղճ հայերենս փախեր մտեր է անկյուն մը և ապշած-ապշած կը նայի, թե սա ինչ խայտառակություն է: Եվ երբ հոգնած... լռիկ սենյակիս մեջ, լամպիս լույսին տակ, այս առևտրական տակնուվրայությունեն, ականա մտքերս կը թռչին Թիֆլիս ու դեմքիս ժպիտ մը կը ծլի, երբ կը հիշեմ, որ անցած տարի այս ատեն ամսվան մը մեջ Հոմերոս մը կը կարդայինք, երկու-երեք շաբաթվա մեջ Շեքսպիրեն բան մը կամ էսքիլոսեն, ահ, Պրոմեթեոսը. դառն ժպիտ մը կը ծլի շրթունքիս ու անուշ կարոտ մը մեջս»,- հիշում է 1900 թվականի ամառվա վերնատանյան ընթերցումները: Եվ իր հերթին հարցում է անում գրական անցուղարձից, իր ընկերների վիճակից. «Ի՞նչ հալի են մեր թերթերը, անկոթ «Մուրճը», փալանը կորուսած «Մշակը», հնադարյան «Նոր-դարը», ցամաքած «Աղբյուրը», անտարազ «Տարազը» և մյուս մեթերները:

Եվ մի՞թե Վերնատուննիս այդպես բոլորովին դատարկ է հիմա, ո՞չ ոք: Գրեաշուղ Իսահակին, որ ամոթ է, տղամարդուն չի վայլեր, այդպես փեռտած շուշաններու ետևեն ախ-վախ ընելը, թող բան մը ընե, թող գրե, թող բանի մը պետք գա, քայց սրտե բխած աղվոր բան մը: Գիտեմ, որ իր փնտռած շուշանը իրական բուսմող ու թոռնող շուշաններեն չէ, այլ շուշան մը, որ միայն բանաստեղծի հոգիին խորքը կարոտեն կը ծլի ու պատրանքով կը սնանի և որ արտաքին շուշանի անունն ու քանի մը ձևերը միայն ունի իր վրա: Թող նկարե մեզի իր այդ իդեալ Շուշանը, եթե անպատճառ իր Շուշանեն զատվիլ չի կրնար...» (ԹՈՒՂ, գիրք 4, էջ 345 և 346):

Հիշյալ նամակի վերջում Շանթը սիրտ է տալիս Թումանյանին. «Այսպես ուրեմն՝ մնացեր ես դուն, մեր Վերնատան հավատարիմ պահապան,

1 Անշուշտ վերնականները անտարբեր չեն այն ապրումներին, որ ունեցել է Իսահակյանը իր «մեծ ու անբաժան» սիրո՝ Շուշանիկ Մատակյանի, իսկ 1893 թ.՝ Շուշանիկ Միրաքյանի հանդեպ: Պատանի բանաստեղծի սիրտը կոտրած ալեթաանդրապոյան գեղեցկուհին հայ գուլաֆանության մեջ ավելի երկար կյանք ունեցավ, քան թե երիտասարդ Ավետիքի սիրո պատմությունը: Իրոք, ինչքան է Իսահակյանը իր «պապակ սրտի - մորմոռ սրտի» ցավն ու կսկիծը ողբացել, վերհիշել, որ անգամ Շանթի պես ռոմանտիկ խառնվածքը փորձում է «տղամարդության դասեր» տալ 20 տարեկան հասակից երևանի նահանգային բանտի մեմախուցը ճաշակած բանաստեղծին: Շուշանիկը իրոք եղել է Իսահակյանի անձնական կյանքի «աքիլեսյան գարշապարը» և հենց բանաստեղծի լավը ցանկանալու իմաստով, ընկերը, որին կմիանա և Թումանյանը, խորհուրդ են տալիս Ավետիքին մոռանալ իրական Շուշանին և գտնել մի նոր իդեալ:

կուգանք, Հանես ջան, կու գանք կը ժողվինք նորեն, կը կարդանք նորեն մեր Սոֆոկլեսն ու Սերվանտեսը, կը խոսինք, կը խոսինք նորեն ամբողջ ձմեռվան երկար գիշերներով հիմեն-նորեն, գյուղեն ու «խաչախներեն», տակնուվրա կընենք մեր սկզբունքներով, մեր տաղանդով, մեր գրածովն ու գրելիքներով...» (ԹՈՒՀ, IV, 347): 1901 թվի դեկտեմբերի 27-ին արվեստի երեք մուսաներ պատկերած բացիկ է ուղարկում Թումանյանին՝ հետևյալ քառատողով.

*...«Ողջո՛յն Վերնատան գլխեն սրբազան»,
Ետ նայեմ, տեսնեմ մեր երեք մուգան,
Որ ծուլ կախ ընկած իրարու ուսեն
Վերջին բարև մեն բերեր Անվերսեն:
(ԹՈՒՀ, IV, 348)*

Ձարմանալի վավերագիր է նամակ հասկացողությունը. երբեմն անցած մի կարևոր դեպք, իրադրություն, որի պատճառը, հիմքը որոնել ես բազում երկերում, բացահայտվում է շատ անսպասելիորեն, հեղինակի նամակում, հաճախ գրված բոլորովին ուրիշ մի առիթով: Բաց նամակը հենց այն վավերագիրն է, որ ժշմարտացիորեն լուսաբանություն է տալիս: Ահա Շանթի նամակը (Անվերսից, 1901, դեկտեմբերի 30) Թումանյանին. «Իսկ դո՛ւն ինչ կընես, կը գրես, շատ ես լուռ, կը կասկածիմ, որ անակնկալ մը կը պատրաստիս ինձի: Մեր մյուս վերնատունականներն ի՞նչ կընին, բան գրած ունի՞ն, հող եղողներդ հավաքումներ ունի՞ք, թե՛ բոլորովին «անունը կա, ամանունը չի կա»: Գրած ես, թե նոր անդամ մըն եք գտեր մեր Վերնատան, այդ ինչ աներևակայելի գյուտ, մենք որ Դիոգենեսի լապտերով ամբողջ երկու տարի կը փնտրեինք. ընտրելիդ ես ամենևին չեմ ծանչնար «իբրև մարդ», իսկ «իբրև գրագետ» շատ քիչ, այնպես որ իմ ձայնս կը դնեմ բացարձակորեն քու տրամադրությանդ տակ: Եթե մյուս ընկերներու ձայնն ալ շահի, մկրտեցեք, միայն լավ աչքի առաջ ունեցեք «մարդը», միայն «գրագետը» հերիք չէ, միայն համեմայն դեպս քու քանդիդատը լավ վկայականով կներկայանա. ով որ կոնտորա, բանկ ու առևտրական վարժարան մտնելեն վերջը նորեն Պառնասի փեշերեն ի վեր կը մագլցի՞ վստահելի է, գոնե գրական տեսակետեն: Դերենը, ուրեմն, Մոսկվա: Ինձի ուղարկե իր հասցեն, առանց մոռնալու: Իսկ Նիկոլին ու Ավետիքին իմ սրտագին բարևները: Տարին չի լրացած գուցե հավաքվենք նորեն մեր Վերնատունը, որ երևի մինչև այն ատեն ավելի ընդարձակված ալ կըլլա... գոնե իբրև շենք» (ԹՈՒՀ, IV, 350):

Այս նամակից իմանում ենք նախ, որ երկու տարվա պատմություն ունի «Վերնատունը», ուրեմն եթե ըստ Շանթի գրածի երկու տարի՝ 1901 թ.

դեկտեմբերից ետ զմանք, կստացվի 1899 թ. դեկտեմբեր, որը և պիտի համարենք «Վերնատան» ստեղծման սկիզբը:

Ինչ վերաբերում է Շանթի հիշատակած «Վերնատան» նոր անդամին, դա հավանաբար Փիլիպոս Վարդազարյանն էր՝ Թումանյանի մոտ ընկերը, գործարանատեր, որը միայն այդ շրջապատում կարող էր անցած լինել «առևտրական վարժարանի և բանկի» բովով: Փիլիպոս Վարդազարյանը գրելիս է եղել սիրողական վոդկիլներ, որոնց մասին միշտ թեթևակի հեզմանքով են արտահայտվել Թումանյանն ու իշխանուհի Մարիամ Թումանյանը: Վարդազարյանը, իհարկե, չդարձավ «Վերնատան» լիիրավ անդամ, սակայն նա, այսպես թե այնպես, բավական հաճախ մասնակցել է «Վերնատան» հավաքույթներին:

Համեմայն դեպս, Շանթին անծանոթ այդ «նոր անդամը» երբեք չէր կարող լինել Նիկոլ Աղբալյանը, որին հենց նույն մեր հիշատակած նամակում Շանթը սրտագին բարևներ է ուղարկում: Պարզապես անբացատրելի է, թե ինչպես են «Թումանյանի տարեգրության» առաջին հատորի կազմողները նման վրիպում բաց թողել Շանթի 1901 թ. դեկտեմբերի 30-ի նամակը ծանոթագրելիս¹:

Շանթի նամակները մի ժշմարտություն են հաստատում, թե ի՞նչ մեծ դեր է խաղացել «Վերնատունը» իր զավակների կյանքում: Ահա Փարիզում, Եվրոպայի սրտում Շանթը համեմատություն է անցկացնում. «Համեմայն դեպս այնքան բարձր են (նկատի ունի իր սենյակը.- Ա.Ի.), որ շարունակ տրամադրության տակ են Փարիզի գեր, միհար, կզկված ու շիջ, դեմոկրատ ու ախտոկրատ... ծխնելույզները. այնքան բարձր, որ ծակատու բաց կրնան ներկայանար մեր Վերնատունը. վեր, միշտ վեր, այդ չէ՞ մեր Վերնատան աղվոր դկիզը» (1902, ապրիլի 7), «Ամենեն առաջ մեր Վերնատան, վերջը՝ ընկերության», - գրում է Շանթը 1902 թ. սեպտեմբերի 27-ին, իսկ մի այլ նամակում (1908, նոյեմբերի 23)՝ «Ողջ լեր ի Վերնատան, ամեն»:

Եվ մերկապարանոց խոսքեր չեն, որ վերնականներն ապրում են միմյանց հույսերով. ահա, Շանթը Փարիզից կարոտով լեցուն հարցում է ուղղում Թումանյանին իր ընկերների մասին (1902, ապրիլի 7). «Վերնատունը, ուրեմն, նորեն սկսեք է կենդանանալ, ինչպես որ կը գրես, ուրախ եմ, երևի այդ ալ մեր Վերնատան ծակատագիրն է, միշտ երեք-երեք, սիրուն թիվ է, համեմայն դեպս: Նիկոլին ու Ավետին ջերմ համբույրներս, ի՞նչ կընեք, ի՞նչի մասին կը խոսեք, ի՞նչ կը ծրագրեք: Նիկոլը աշխատանք ունի՞ գոնե: Ավետի մասին գիտեմ որ հարցնելն ալ ավելորդ է, ամառը ջրաղաց, ձմեռը՝ հողմաղաց: Անոր ջրաղացը հիմա դուռն ալ եղար ուրեմն, այնպես որ միակ չմկրտած հեթանոսը ես եմ այժմ, վերադարձիս՝ առաջին պարտքս» (ԹՈՒՀ, IV, 353):

Այլևս չենք խոսում, որ հումորը, ընկերական կատակը միշտ ներկա է

1 Տե՛ս «Հովհաննես Թումանյան. կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1869-1908)», Երևան, «Գիտություն», 2010, էջ 405:

Շանթ-Թումանյան նամակագրությունում. «Հանձնարարներ էիր, որ շատ գրեմ ու շատ հարցնեմ քու Վարյայիդ մասին: Բայց ես մինչև հիմա շնորհեզով բան չի կրցա հասկնամ քու այդ ուհի վարդիդ պատմությունեն, որ ինչպես կերևի, շատ փշոտ տեսակեն է ըլլալու: Ինչո՞ւ Իսակի «դեղատոմսովը» չես գործը սկսեր. «Վարդ մի՛ սիրե, փուշ ունի»: Այ, օրինակ՝ մանիշակ մը, շուշան մը, նունուֆար մը, կամ այդ կարգի անվնաս բան մը ընտրեիր: Ըսենք ինքը շուշաներեն շատ խեր չի տեսավ... Ի դեպ, ո՞ր Ավետիքը հիմա և ի՞նչ բանի է: Հույս ունիմ, որ առաջիկա ծնեռ գոնե բոլորս միասին կըլլանք և մեր Վերնատունը հավիտենապես դատապարտված չի մնար միշտ Հայր-Որդի... Հոգիս սուրբե մը բաղկացած ըլլալու... Շատ-շատ կը ցանկայի, որ հավաքվեինք, սեղմվեինք իրար, իրար սիրող, իրար հասկցող մեր խումբը ու քիչիկ մը կենդանացնեինք, տաքցնեինք Վերնատունը... Գիտես որ ամեն բանեն առաջ և ամեն բանեն մեծը մեր Վերնատան ընթերցումներն են» (1902, սեպտ. 6, Լոգանից) (ԹՈՒՀ, IV, 360-361):

Երբ վերջանում է Շանթի հաշվապահական «առաքելությունը» եվրոպաներում, և նա վերադառնում է Թիֆլիս, Թումանյանը ընկերոջը՝ Իսահակյանին հայտնում է այդ լուրը (1902, նոյեմբերի 9, Թիֆլիսից). «...Իսկ Շանթը առևտրական բոլոր կուրսերը վերջացնելուց հետո եկել է մտել «Վերնատուն»: Դեկտեմբերին պատրաստ կլինի նրա դրաման («Եսին մարդը».- Ա.Ի.)» (ՀԹ, IX, 359-360):

Հիշյալ շրջանում Շանթը, ի դեպ, ապրում է Թումանյանի տանը, հենց Վերնատան սենյակում: Այդ կապակցությամբ 1902 թ. հոկտեմբերի 11-ին Թումանյանը գրում է իր տիկնոջը՝ Օլգա Վասիլևնային. «Շանթի մասին ի՞նչ գրեմ, եթե ես այդտեղ էի եղել, իհարկե, չէի թողնիլ, որ հյուրանոցում իջներ, մոտս կրերեի և քանի ամիս ուզում էր մնար»: Ապա ավելացնում է. «Եթե դու կարողանաս հարմարեցնել ծաշ է, ընթրիք և այլն, և այլն, որ առանձին դժվարություն չունենաս՝ ինչ կա որ, գրեթե եղբայրս է և այդքան ազնիվ ու կրթված մի մարդ, ուրիշ ոչ մի ծանրություն չի կարող լինել» (ՀԹ, IX, 332-333):

Չորս օր անց նա էլի նույն հարցի առնչությամբ տիկնոջը ուղղած նամակում ասում է. «Վերջիվերջո դու քեզ կատարյալ ազատ զգա, և եթե ճշմարիտ դժվարություն և անհարմարություն կա քեզ համար, գրիր ինձ՝ ես կկարգադրեմ: Այս բոլորից այն չի հետևում, թե շատ ոչ ցանկալի հյուր է կամ կասկածելի մարդ: Դու գիտես, որ նա իմ ազիզ ընկերն է ու նրա դեմ կամ նրա անձնավորության մասին չի խոսքը... Միանգամայն վարվիր այնպես, ինչպես դու ես ուզում, համարելով, որ անկախ ես ու ազատ ես...» (ՀԹ., IX, 336):

Ի վերջո բազմաչարչար Շանթը հանգրվանում է Թումանյանի քնակարանում, բայց ի՞նչ կարգավիճակով: Թումանյանի նամակից տիկին Օլգային առատ տեղեկություն ենք ստանում (1902, 21 հոկտեմբերի, Աբասթուման).

«Շանթի մասին ահա թե ինչ կասեմ: Ուրախ եմ, որ այդպես աշխատում ես գոի ամել, որպես իմ լավ ընկերոջը, և, անշուշտ, այդ քեզ համար բավական չարչարանք կլինի: Նրա վճարի մասին ոչ մի խոսք չլինի քո կողմից և նայիր նրա վրա, ինչպես հյուրի վրա: Որովհետև, և մեզ արդեն առաջուց հայտնի պատճառներով, ամհարմար է ~~հաշտեմ~~ պահել... Մի խոսքով, վճարի խոսք չլինի, մանավանդ գործի էլ չէ, իսկ Ֆիլիպի (Վարդագարյան.- Ա.Ի.) գրածին նայելով՝ ինքը՝ Շանթը, պիտի վճարի Ֆիլիպի միջոցով: Ես այս մասին Ֆիլիպին էլ կգրեմ» (Հ.Թ., IX, 342, 343):

Թողնելով բնակարանային խնդիրը նամակագիրների խղճին, վերադառնա՞նք «Վերնատան» հոգսերին, որոնք ինչպես կային խմբակի սկզբում, այնպես էլ ծագել են տարիներ անց՝ 1908 թ.: Մի հատված Վ. Տերյանի նամակից 8. Խանգաղյանին (1908, մայիսի 12). «Ի միջի այլոց նա (Լ. Շանթը) ասաց այն ավանախի մասին, որ մտադիր են եղել հրատարակել ինքը, Հովի. Թումանյանը, Դեմիրձյանը, Ավոն և Կո, սակայն նա ասում է, որ իրանց ձեռնարկությունը քնած է և հազիվ թե գլուխ գա: Սա այն ավանախն է, որի մասին խոսում էր նաև Թումանյանը: Երբ ես հայտնեցի,- գրում է Տերյանը,- որ մենք վախենում ենք, թե մեր գրական գեներալները՝ ետ մնացած բաներից ուղարկեն և եթե չտպագրենք նեղանալով հեռանան, նա (Լ. Շանթը,- Ա.Ի.) ասաց, որ նախ նոքա վատ բաներ չեն ուղարկի, որովհետև կամաչեն, երկրորդ, գրողի համար մեծ նշանակություն ունի, թե ո՞րտեղ են լույս տեսնում իր գրվածքը և այլն» (Թ.Տ., I, 625):

Եվ ահա ևս մի հատված մեր հերոսների նամակագրությունից, որ անսքող կերպով բացահայտում է թե՛ իրենց հոգատար վերաբերմունքը մեկը մյուսի հանդեպ (շատ հաճախ այդ ուղերձները ողողված են անչար հումորով), թե՛ նաև իրենց գրական օջախի՝ «Վերնատան» հանդեպ: Ահա, 1902 թ. նոյեմբերի 25-ին, Թումանյանը Աբասթումանից գրում է Թիֆլիս՝ իշխանուհի Թումանյանին (իսկ մինչ այդ նա իշխանուհուն ուղարկել էր Շանթի գրվածքները). «...երանի թե Ձեր խրախուսանքներն առաջ բերեն և բեմական գրողներ: Երանի թե մեր Շանթից մի բան դուրս գա, և իր դրամայով չփչացնի դրամատուրգի այն հռչակը, որ մենք առանց դրամայի վաստակել ենք նրա համար» (Հ.Թ., IX, 374):

1902 թ. նոյեմբերի 7-ին Շանթը Թիֆլիսից գրում է Թումանյանին՝ Աբասթուման. «Նու, վերջապես, մի քանի պայծառ տող գրեցիր ինձի: Զեֆո նայե, սիրելիս, բոլորը դատարկ բաներ է, կկարգադրվի ամեն բան իր կարգով... Ամբողջ Վերնատունը գայիսոնիս տակն է, մուսաներն էլ ծակերից ու ծուկե-

1 Բանասերի ծանուցում. Ընդամենը 8 տարի է, ինչ գործում է «Վերնատունը», սակայն համեմատաբար նորերս գրականություն մտած Տերյանը «Վերնատան» ձավակներին կոչում է «գրական գեներալներ»: «Հայրերի և որդիների» պրոբլեմը միշտ էլ առկա է եղել գրականության պատմության մեջ:

րից երբեմն ներս են մայում»։ Նույն մամակում ակնարկում է, որ նոր դրամա է գրում «Եսին մարդը» նկատի ունենալով, ապա անդրադառնում է Փիլիպոս Վարդապարյանին, որը Թումանյանի ընկերոջ և հովանավորի կարգավիճակով «Ժամանակ առ ժամանակ» իր վոդևիլներն էր ներկայացնում «Վերնատան» անդամներին. «Ամեն չորեքշաբթի մեզ ներկայացնում է մի նոր վարիանտ և դեռ ոչնչով չի կարելի ապահովված համարել, որ հասած ենք վերջին վարիանտին»։

Մեր չորեքշաբթիի «նիստերին», - շարունակում է Շանթը, - չգիտեմ զգում ես թե ոչ, բայց միշտ ներկա ես և դու։ Ամեն մեկը բերում է քեզնից ստացած մամակները և կարդում խորին լռության մեջ, խորին երկյուղածությամբ և քիչ է մնացել «հոտնկայս»։ Կարդում ենք նաև դրսից ուղարկած դրամաները... «a la Եքսքիր, a la Իսսեն և a la ոչինչ»։ Ամեն քան կա մեջը և ամեն տեսակը, միայն մեկ քան չի կա, գեթ մի քանի կոպեկի գրական արժանիք» (ԹՈՒՂ, IV, 374)։

Թումանյանին իհարկե հաճելի էր մման մամակներ ստանալը, և մա տեսնում էր, որ «Վերնատունը» հաջողությամբ շարունակում է աշխատանքները իր բացակայության դեպքում ևա։ Հստակ երևում է, որ կայուն ձևավորված էր թերևս ժամանակի ուժեղագույն հայ գրողների ընկերությունը, որն ի դեպ պաշտպանում էր իր սկզբունքները և դրույթները։ «Վերնատան» բոլոր անդամները իրենց խմբակի շահերի պաշտպաններն էին։ Եվ «Վերնատան» թե՛ գործունեությունը, թե՛ հոգեկան բարձր մթնոլորտը մշտապես դրեց յուր դրոշմը իր զավակների վրա։

* * *

«Վերնատան» միակ ոչ բելետրիստ հեղինակը Նիկոլ Աղբալյանն էր՝ պոեզիայի հազվագյուտ զգացողությամբ օժտված գրականագետ, հայագետ և քաղաքական գործիչ։ Դերենիկ Դեմիրձյանը իր «Նվեր Վերնատան» ամսօրագ շարքում հետևյալ խոհական էություն է ընծայել ընկերոջը։

Ն. ԱՂԲԱԼՅԱՆԻՆ

Ի՞նչ ընծայեմ քեզ, քո հոգուն սազական։

Բայց ի՞նչ եմ հարցնում, արդյոք ի՞նչ է սազում ընծայել այն հոգուն, որ տիեզերական լրջության է ունկնդիր.-

Միայն և միայն մի խաղալիք։

Այո, խաղալիք... Որովհետև ինձ թվում է, որ այդ իմաստության ծամփադ բռնելով՝ կհասնես այն մեծ իմաստության, որի անունն է մանկություն։

Խաղա՛ խաղալիքը - դրանումն է և՛ գեղեցկությունը, և՛ իմաստությունը, և՛ կյանքը։

Բայց մի՛ կոտրիր խաղալիքը, որ տեսնես թե ինչ կա նրա մեջ։

Ավա՛ղ, խաղալիքների մեջ ոչինչ չկա, խաղալիքների մեջ ունայնություն է ու տխրություն»:

(Դ.Դ., I, 64)

Գուցե դրա համար, որ իմքը բանաստեղծ չէր, Աղբայանը բոլորից շատ, կես լուրջ, կես կատակ, չափածո գործեր է գրել «Վերնատան» և նրա հերոսների առնչությամբ:

Թումանյանի 1902 թ. նոյեմբերի 9-ին Իսահակյանին գրած մեր հիշատակած նամակում ընկերական զվարճանքով լի տողեր կան Նիկոլ Աղբայանի վերաբերյալ. «Նիկոլից երկար նամակ ունիմ, շատ լավ է, պատկերն է դրկել... Նիկոլի հասցեն չգիտեմ, թե գրեմ: Ինձ էլ գրել էր, թե նամակ գրիր Պետերբուրգ՝ Николаяю, ես էլ գրեցի՝ С. Петербургу — Николаяю, но не второму, а самому последнему Николаяю. Հայրց ժամումը երգում է, ռուսաց իկոններն ուսումնասիրում, ուսումնասիրությունն էլ, ինչպես գրում է, ինձ է նվիրում: Այ մի նվեր, որ իսկի չէի կարող երազել երեկից» (Հ.Թ., IX, 360): Նիկոլ Աղբայանին վերնականների գրած նամակները համարյա չեն պահպանվել, մինչդեռ նրա գրած նամակների մեծ մասը պահպանվել է: Նիկոլ Աղբայանը Պետերբուրգից Թումանյանին (1902 թ. նոյեմբերի 20-ին) պատասխան նամակ է գրում, համեմելով այն չափածո քառատողով. «Մի ոտանավոր էի գրել, Արասթուման որ հասներ նամակս, միտք կունենար, հիմի չունի: Բայց արտագրում եմ ձեզ գրկած չլինելու համար մի բավականությունից.

*Ու երբ հավաքվեք Արասթումանում,
Դուք չմոռանաք, որ այստեղ մենակ
Խեղճ վերնականը տխրում է, տրտմում,
Որպես բնիցը հեռու մի թռչնակ»:*

Նույն 1902 թ. դեկտեմբերի 6-ին Պետերբուրգից Ավետիք Իսահակյանին Աղբայանը տեղյակ է պահում. «Օհանեսը գովքով էր խոսում իր նամակում (բնագիրը պահպանված չէ. - Ա.Ի.) քո վերջին ոտանավորների մասին, որ սակայն ես չեմ տեսել, «Մուրճ» ձեռք չեմ գցում»¹ (ԳԱԹ, Գ. Լևոնյանի ֆոնդ, N 2638):

Աղբայանը իր մի շարք հայեցակետերը ազգային գրականության կառույցի, հայ բանահյուսության բարերար դերի և Թումանյանի պոեզիայի նշանակության մասին շարադրել է Պետերբուրգից 1903 թ. մարտի 1-ին Թումանյանին գրած նամակում. «Ես էլ նամակ չէի գրի, որովհետև շատ խառնված եմ և

¹ Աղբայանը նկատի ունի Իսահակյանի «Է՛յ կանաչ ախպեր, դու բարով եկար...» և «Էս ի՞նչն է ամպում զիլ թևին կուտա...» բանաստեղծությունները:

նամակ գրելու գլուխ չունեն, եթե չկարդայի Մուրճի 4 N-ը և քո ու Ավետիքի գրածները... Չգիտեմ, արդյոք ինչպես են նայում քո գրածների վրա այդ տեղերի, «գրական շրջաններ» ասած տեղերում, արդյո՞ք հասկանում են դրանց մեծ նշանակությունը ազգային գրականության համար, թե չէ, բայց ինչ վերաբերում է ինձ, ես ամեն անգամ, երբ այդպիսի բան եմ կարդում, ասում եմ երանի նոր սերունդին, որ մեծանում է այդ տեսակ բաներ կարդալով, որի հիշողության մեջ այդ տեսակ հարազատ պատկերներ ու ավանդություններ են լինելու փոքրուց... Հիմի երեխաները մեծանում են քո և Ավետիքի գրածները կարդալով կամ կարդալու:

...Այդպես եմ նայում, որ քո գրածները ստանում են մեծ նշանակություն, որքան էլ գեղարվեստական այս ու այն պակասությունն ունենան: Ամենամեծ երկերը ամբողջ աշխարհի գրականության մեջ նրանք են, որոնք լեզենդների ու հեքիաթների անհատակ գանձարանից են առած:

...քո գրածները, որոնց համար, իբրև հայ և իբրև մարդ շնորհակալ եմ քեզանից» (ԹՈՒՀ, V, 369):

«Վերնատան» հիրավի միակ տեսաբանն ու քննադատը՝ Աղբալյանը, շատ աչալուրջ հետևում է թե՛ գրական մամուլի կարծիքներին, թե՛ վերնականների և թե՛ այլ հեղինակների գնահատականներին՝ տրված իրենց խմբակի գրական արտադրանքին: Նա գրում է Իսահակյանին Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլ 1903 թ. հուլիսի 2-ին. «...Առիթ եղավ խոսելու մեր «Վերնատանը», և ես ստիպվեցի պաշտպանելու մի քիչ վիրավորական ձևով, այսինքն՝ որ մի բան գնահատելուց առաջ պետք է հասկանալ, այսինքն՝ վերապրել, վերագգալ, կրել հոգով: Ցավում եմ հոգով, եթե մեր «Վերնատունը» այսպես է, էլ ի՞նչ խոսես զանազան խմբագրությունների և ընթերցողների մասին: Անկասկած ներկայումս ոչ մի հեղինակ մեզանում քեզանից հարուստ գաղափարներ չունի:

Ի՞նչ որ տարօրինակ մտքեր են ձեռք բերել մերոնք, հավանորեն Շանթի ազդեցությամբ, Գեղարվեստի մասին, ամեն ինչ խաղ համարելով - և կարծես ձեռք են քաշել իրանց հոգին ու բնությունը ուսումնասիրելուց, հասարակ, տարրական մի պայման ոչ միայն ամեն մի ինքնուրույնության ու բեղմնավոր գործունեության, այլև բանաստեղծության ընդհանրապես: Մեր Օհաննեսի համար այդ բանը այն աստիճան վնասակար չէ, մանավանդ ուշ էլ է. նրա ընտրած դաշտը այդ զենքերի կարիքը շատ չունի» (ԳԱԹ, ԳԼՖ, N 2640):

Աղբալյանը դեռևս իր առաջին գրականագիտական հոդվածներում, իսկ առավել չափով իր հետագա գրվածքներում, շատ հստակ է պատկերացրել այն վիթխարի դերը, որ խաղացին հայ պոեզիայի զարգացման գործում Թումանյանը և Իսահակյանը, և մշտապես շատ հստակ և օրյեկտիվ է պատկերել նրանցից յուրաքանչյուրի ստեղծագործական համձարը, չընկնելով անհիմն դատողություն-գնահատականների գայթակղիչ գիրկը, հոգևոր տիտղոսներ

չպարզեցնելով բանաստեղծներին, այլ հստակ բնորոշել նրանց ստեղծագործությունը որպես բարձրագույն նվաճում հայ պոեզիայի: Ահա նա գրում է Իսահակյանի ամենչությամբ.

«Լինելով մեզ ընկեր իբր սրտաբեկ և մահազգաց՝ ան վեր է մեզմե իր հոգիին ապրումներով: Ամեննեմ առաջ ան համառ երազողն է մեր մեջ, որ երբեք չէ հաշտված իրական կյանքին հետ... Եվ ապա անոր մեջ միշտ կենդանի ապրում մըն է համազգացումը տիեզերական կյանքին... Նիցշեի ազդեցությամբ տակ, որ տիեզերական հռչակ ուներ մեր բանաստեղծի երիտասարդ ժամանակ, ան մի պահ կարծեց, թե կոչված է լինել մարգարե: Այս ապրումին սաղմը սակայն ան ուներ, երբ դեռ Նիցշեն չէր ծանաչեր: Այս ապրումը ծնունդ էր իր բնածին համազգացության բնության կյանքին:

...Գրականության պատմության մեջ որոշ և հաստատուն է Ա. Իսահակյանի տեղը: Ան կու գա <. Թումանյանեն հետո և ձեռք կմեկնե Վ. Տերյանին: Իր ամուսն ու գործը անկորնչելի ստացվածքն են Հայոց Գրականության: Քանի կա սեր, երազ ու սիրաթափություն, քանի կա անցավորին ապրումն ու համազգացումը բնության, կան ու կմնան մեր բանաստեղծի ընտիր երգերն ու մրմունջները: Հայոց լեզուն կրնա փոխվիլ, բայց անոր լավագույն երգերը կմնան ու կխոսին հայ սրտերում...» (Ն. Աղբալյան, «Ավետիք Իսահակյան», Ընտրանի, Ե., 2005, էջ 81, 83):

Այս տողերում փայլուն երևում է հենց Աղբալյան քննադատի, խոհուն մտածողի տաղանդի աստիճանը, իրոք հողված կա, որ մի ամբողջ աշխատություն արժե:

Իսկ երբ լույս տեսավ Թումանյանի «Բանաստեղծություններ» (Թիֆլիս, 1903) նոր ժողովածուն, Աղբալյանը Պետերբուրգից ընկերորջը ընդարձակ մամակ է գրում (1904, հունվարի 7-ին): Նամակի սկզբում ուղերձ-ողջույնն է բոլոր վերնականներին, որն ավարտվում է հետևյալ քառատողով.

*Դո՛ւք եք աչքիս երևում,
Դո՛ւք, աղ Հայոց աշխարհի...
Ու... Վերնատուն կըկանչեմ,
Քանի հոգիս կըվառի...*

Ինչպե՞ս չհամաձայնվել «աղ» համեմատության հետ, երբ այդպես էլ կար, և ինչպես Շանթն է պաշտամունք տածել «Վերնատան» հանդեպ, այնպես էլ Աղբալյանը: Բայց զանք նամակի բուն տեքստին. «Ստացել եմ «Բանաստեղծություններդ», շնորհակալ եմ շա՛տ-շա՛տ: Ստանալուս պես մի շնչում կարդացի մինչև գիշերվա ժամ 2-ը: Դուր եկավ ինձ հրատարակությունը, մաքուր ու սիրուն, ճաշակով՝ պատիվ հրատարակիչներին: Մի համեմատություն Ավե-

տիքի գրքի¹ հետ... և բավական է, որ կոնտրաստավոր Բաքուն ու վայելուչ Ռիֆլիսն երևան հայտնապես: ...Մանրամասն ջննդություն կգրեմ, հավանորեն, որովհետև շատ բան ունեմ ասելու թե՛ քո և մեր Ավոյի մասին և թե՛ հայ բանաստեղծության ընդհանրապես:

...Այդ բանաստեղծությունը («Համերգը», - Ա.Ի.) ...մի սքանչելի գոհար է մեր բանաստեղծության մեջ, արժանի մեծ արվեստագետի գրչի՝ Պուշկինի, Լերմոնտովի... Հուտով կլինի քեզ նվիրված երեկոյթը, երևի, շատ բան կխոսվի: Կգրեմ ժամանակին: Այս տարիս շատ է խառը: Մեր Ավետիքը մի լավ բան ունի ասած.

Սազը չի թողնում, որ հայդուկ դառնամ,

Սուրը չի թողնում, որ աշուղ դառնամ:

Հիմի իմն է դառել. դասը չի թողնում, որ գրող դառնամ, գիրը չի թողնում հացատեր դառնամ» (ԹՈՒՀ, IV, 370-371):

Պետերբուրգում 1903 թ. հունվարի 19-ին կազմակերպված թումանյանական երեկոյի մասին Աղբալյանը գրում է բանաստեղծին հունվարի 24-ի նամակում, տալով ժշմարիտ պատկերը տեղի գրական բարձրի. «Այստեղ առաջին անգամ տեսա, թե որքան թշվառ հասարակություն ունենք, դեռ պետք է ձեր իրավունքները պաշտպանենք... Մինչդեռ քեզ համարում են հրապարակով «ոտանավոր գրող»: Գամառ-Քաթիպայից հետո մարդ չեն ուզում ծանաչել, ուրեմն դեռ կմով պետք է ձեռք բերեք «բանաստեղծի» իրավունքը, արդեն ծագում են նոր աստղեր: Որքան գործ կա անելու, որքան կարծիքներ խորտակելու...» (ԹՈՒՀ, V, 372-373):

Նույն Պետերբուրգից, երեք օր անց, 1904 թ. հունվարի 27-ին, Ավետիք Իսահակյանին է գրում. «...«Բանբերի» համար մի հոդված եմ գրել գրքիդ մասին, թուցիկ, երկտող և ցրված, բայց բաներ կան մեջը. մեղքս քավում եմ, որի մասին մի անգամ գրել էի: Երեկոյթիդ նկարագրությունը դրկել եմ վերնատուն, գուցե կարդացած լինես, լավ էր...»: Այս նամակը արժեքավոր է նրանով, որ Աղբալյանը իր տված գնահատականն է մեկնաբանում: Խոսքը 1903 թվականին Բաքվում հրատարակված «Բանաստեղծություններ» գրքի մասին է: Աղբալյանի հիշատակած հոդվածը՝ վերնագրված «Երգ ու վերջից հետո», տպագրվել է Սանկտ-Պետերբուրգում լույս տեսնող «Բանբեր գրականության և արվեստի» տարեգրքի Բ գրքում (էջ 189-198): Նույն նամակից նաև տեղյակ ենք դառնում, որ Պետերբուրգում կազմակերպվել է ինչպես Թումանյանի, այնպես և Իսահակյանի երեկոյթ՝ կապված նրա վերջին գրքի հետ: Այնպես

1 Նկատի ունի 1903 թ. Բաքվում լույս տեսած Իսահակյանի «Բանաստեղծություններ» ժողովածուն (տպարան «Արդ», որը հակառակ Իսահակյանի կամքի, քանգի բանաստեղծը գտնվելիս է եղել Ռիֆլիսում, լույս է տեսել տարբեր տպագրական տառատեսակներով և խայտաբղետ ձևավորմամբ:

որ, Պետերբուրգում էլ Աղբալյանը շարունակել է հայ գրականության ուսումնասիրման և տարածման աշխատանքը:

«Պետերբուրգցի» Աղբալյանը մեկ տարի անց էլ «հյուսիսային մայրաքաղաքից» կարոտով թաթախված տաղ է ուղղում Թումանյանին և վերնականներին (1904, նոյեմբերի 23).

*Չէի ուզի, որ գրեմ
Չեզ այս տեսակ տխուր էջ,
Բայց ի՞նչ անեմ, որ հույզեր
Էլ չեն ծնում սրտիս մեջ:
Մնաս բարև, Օհաննես,
Եվ դու, սիրուն իմ Դերեն,
Եվ դու, Շանթիկ, թող մի ժամ
Դարդ ու վիշտս ձեզ գերեն...
(ԹՈՒՀ, V, 374)*

Կրկին Թումանյանին մի երկու ամիս անց Ալեքսանդրապոլից գրած մամուլում, այս անգամ Աղբալյանը զգալի լավատեսորեն է տրամադրված, հիրավի հայրենի հողը կենսական նոր ուժեր է հաղորդում, և նա իր ոգևորումը հղում է վերնականներին.

*Արհավիրքի ահեղ ժամին,
Ամենուրեք հողմ ու շառաչ,
Վերնատնով հանց մի մարմին,
Վստահորեն դիմենք առաջ:
Ոգու լուսով լուսավորենք
Գոռ ամբոխի ուղին նսեմ
Ու նրա հետ առաջդիմենք
Դեպի իդեալ վեհ ու վսեմ:
<1905>
(ԹՈՒՀ, V, 374-375)*

Աղբալյանը համոզված է, որ վերնականներն են հայրենի գրական առաջընթացի առաջամարտիկները: Վերնականները, երբ հեռու են եղել Բեհրուքյան 50 տնից, միշտ կարոտով են այն հիշում: Դեմիդյանը ժնկից Թումանյանին գրում է (1906, մայիս). «Հուսով եմք, որ գուցե մի օր կհավաքվենք ի վերնատուն, նրանք, մենք, դու և առհասարակ, այն հարկի տակ, ուր Աղայան, Շանթ, Աղբալյան, Վարդազարյան և Դերենիկ քեֆ կանենք» (Թ.Տ., 570):

Թե՛ նամակները, թե՛ իրողությունները վկայում են, որ վերնականները բուլդոն էլ, թեպետ իրենց վիթխարի տաղանդին, մշտական նյութական կարիք են զգացել, անխտիր, առանց բացառության: Ահա Նիկոլ Աղբալյանը գրում է Թումանյանին (1907 թ. փետրվարի 12, Լոզանից). «Դեկտեմբերի 19-ից կանոնավոր ապրուստից զուրկ, քաշ եմ գալիս ողորմածությամբ: Ոչ դաժնալ կարող եմ, ո՛չ մնալ: Շտապիր, Աստված կսիրես, այլևս սիրտ չմնաց» (ԹՈՒՀ, V, 377): Երեք օր անց կրկին նույն թեմայով. «Այ քեզ նամակ, փոխանակ գրականությունից և այլն գրելուց, գրում եմ չորս երես դրամի մասին. գրականությունը սիրելու համար էլ պետք է կուշտ լինել» (ԹՈՒՀ, IV, 378):

Շուտով Աղբալյանը և Դեմիրձյանը ստանում են Լոզան (Շվեյցարիա) Թումանյանի ուղարկած 80 ֆրանկը: Եվ ինչպես գրում է Աղբալյանը Թումանյանին (1907 թ. հունիսի 11-ին), մերժում է Ամերիկայից ստացած հրավերքը՝ աշխատելու ՀՅԴ պարբերական «Հայրենիք» ամսագրի խմբագիր: Քանզի, ինչպես նախօրոք (1907 թ. մարտի 20-ին, Լոզանից) գրել էր Թումանյանին, իրեն առավել ոգևորել էր առաջարկը Թիֆլիսում գրականության դասեր ունենալ: Աղբալյանը Թումանյանին գրում էր. «Քո նամակը, որ մեծ հաճույքով կարդացի, ինձ ուրախացրեց: Եթե իսկապես հայոց նոր գրականության դասեր տան ինձ, ամենալավ վիճակում դրված կլինեմ, այն է՝ հացը գտնել սիրած պարապմունքով: Դրան կարելի էր կցել տեսություն գրականության, որ, իմ կարծիքով, կարելի էր ամենահետաքրքրական առարկան դարձնել՝ չոր ու ցամաք սահմանումների տեղ սովորեցնելով աշակերտներին բանաստեղծական ու վիպական երկեր կարդալ ու վայելել. ուրիշ խոսքով կիրթ ծաշակի տեր նոր հասարակություն պատրաստել, նոր միջավայր և դրանով հնարավոր դարձնել նոր ու կատարյալ գրականության աշխարհի գալը» (ԹՈՒՀ, IV, 381):

Այս տողերում չի՞ զգացվում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ապագա լուսավորության նախարարի կերպարը: Նա, որ բացառիկ գրական ծաշակ ուներ, որ առաջինը ողջունեց գրականություն մուտքը և՛ Ավետիք Իսահակյանի, և՛ Եղիշե Չարենցի, որ եղավ Հայաստանի կառավարության լավագույն նախարարի տիպար և մինչև վերջ հավատարիմ մնաց հայրենիքին ծառայելու իր ուխտին, որ օտարության ու քաղաքական վտարանդիության մեջ էլ չվիատվեց և Լևոն Շանթի հետ ձեռք-ձեռքի տված ստեղծեց «Համազգային» կրթական միությունը, և այդ միությունն ստեղծելու ջանքերի մեջ անպայման վառ են եղել «Վերնատան» ավանդները:

Հարկ է ասել, որ վերնականները միշտ ընդառաջ են գնացել նոր, խոտունմալից գրական տաղանդներին: Այս տեսակետից հատկանշական է նրանց վերաբերմունքը Վահան Տերյանին, ով ավելի ուշ մտավ թիֆլիսյան

գրական երկնակամար: Իսահակյանի հուշերից՝ Վահան Տերյանի մասին, տեղյակ ենք լինում, որ երբ, Թիֆլիսում 1908 թ., Տերյանը երկրորդ անգամ հանդիպում է Իսահակյանին և կարդում է բանաստեղծություններ իր նոր՝ «Մթնշաղի անուրջներ» գրքից, Իսահակյանը շատ բարձր գնահատական է տալիս. «Հուզված կարդում է ուտամավորները, մեկը մյուսի ետևից, քանի առաջանում է ընթերցումը, ավելի է հուզվում, ես սրտով և ուշով հետևում եմ ընթերցումին: Տերյանը չավարտած՝ ես անհամբերությունից մղված՝ գոչեցի. «Կեցցեն, Վանիկ ջան, հրաշալի բաներ են, բյուրեղացած զգացումներ՝ անթերի ձևերի մեջ: Իսկական քնարերգությունը սա է - մաքուր լիրիկա»: Հուշագրության այս հատվածում Իսահակյանը մեջ է բերում Տերյանի խոսքերը. «Հ. Թումանյանն էլ շատ հավանեց: Երկուսիդ կարծիքը բացարձակ արժեք ունի ինձ համար: Այլևս քննադատությունից վախ չունեն»:

«Երեկոյան եղա Հ. Թումանյանի մոտ,- շարունակում է հուշը Իսահակյանը,- և հիացմունքս հայտնեցի Վահանի բանաստեղծությունների նկատմամբ:

- Հա է՛, շատ դրուստ ես ասում: Շատ գեղեցիկ են և գրեթե մեր լիրիկայի մեջ բոլորովին նոր բաներ: Պատկերները թեև թույլ են և քիչ են, բայց լեզուն՝ մաքուր գտված և արժաթե զանգի պես՝ հնչում: Իմ ազդեցությունը բնավ չտեսա այնտեղ, բայց քո և Դերենիկի տրամադրությունների արձագանքը կարծես կա, մանավանդ՝ քո: Դու ի՞նչ ես կարծում, համեմայն դեպս՝ մեր Վերնատան մեջ պատվավոր տեղ ունի... Երկու տարվա ընթացքում հրաշքը կատարվել էր, Վահանը գտել էր իրեն և արվեստի գաղտնիքը», - եզրափակում է հատվածը Իսահակյանը (V, 117-118): Եթե «Վերնատունը» շարունակել իր աշխատանքները, հավանական է, որ Տերյանն էլ կդառնար նրա ամենաերիտասարդ մասնակիցը: Բայց, ավա՛ղ: Ոչ մի բան հավերժ չէ այս երկնքի տակ:

«Վերնատան» աշխատանքները դադարելուց դեռևս առաջ Դեմիրժյանը Թումանյանի մասին իր հուշագրությունում նշում է այն ախտանշանները, որ կնպաստեն դրա փակմանը. «1905 թվին ես գնացի Շվեյցարիա,- գրում է Դեմիրժյանը,- ուր մնացի մինչև 1910 թիվը: Թումանյանը մասնակցել էր հայ-թուրքական ընդհարումների խնդրին: Մասնավորապես Թիֆլիսը շատ բան էր տեսել: Բայց առաջին մեծ ու տխուր լուրը, որ Շանթը բերեց Թիֆլիսից և անձամբ Թումանյանից, այն էր, որ «Թումանյանը բարեկամացել է Լեոյի հետ, մինչև անգամ հրավիրում է իր տուն...»: Լուրը իսկապես տխուր թվաց:

- Ի՞նչ, ուրեմն «Վերնատան» ավանդությունների դեմ...- իրաջանացա ես:

- «Վերնատունը» փաստորեն գոյություն չունի այլևս,- փիլիսոփայեց Շանթը:

Թե ինչո՞ւ ես մինչև այդ օրը չէի մտածել «Վերնատան» վախճանի մասին, չգիտեմ: Բայց ես չհամաձայնեցի Շանթի հետ, նա էլ չառարկեց շատ» (Դ.Դ., XIV, 251):

Հենց այն փաստը, որ Արծրունու պահպանողական ժյուլի ներկայացուցիչ, ամենավառ «մշակական» Լեոն սկսել է ընկերություն անել Թումանյանի հետ և այն հարկի տակ, ուր բոլորովին ուրիշ ծամփով են փորձել զարգացնել հայ գրականությունը և ուր միշտ հակահարված են տվել Գրիգոր Արծրունի-«Մշակ»-Լեո տարած պահպանողական քաղաքականությանը, այսինքն՝ հնի պայքար նորի դեմ... ինչ է, ուրեմն նորերը վերանայում են իրենց դիրքերը: Ահա Դեմիրձյանի տարակուսանքի պատճառը: Ուրեմն հասցվում է առաջին հարվածը «Վերնատան» սկզբունքներին:

Հենց Հովհաննես Թումանյանի կես լուրջ, կես կատակ մամակում գրված (1908, մարտի 18-19) Փիլիպոս Վարդազարյանին, արդեն զգացվում է, որ վերնականները կարծես թե վեր են ածել իրենց տարազներից, որ ժամանակի հովերի հետ շատ բան փոխվում է, թեև, ըստ էության, առաջին հայացքից, ամեն ինչ մնում է նույնը. «Եվ առհասարակ - թեև փոփոխություններ եղած են, բայց էլ էն աշխարհքն ու էլ էն մարդիկն են, էլ էն Աղայանցը, թեև այժմ, էսպես ասած, հարստացել է, այսինքն՝ դասագրքերը մի գումար են բերում տարեկան, որ ինքն էլ է զարմացել: Սոցիալ-դեմոկրատ դարձավ անցյալ տարի, բայց շուտ անցավ: Այժմ էլ հայոց եկեղեցու «Պարզևատուն» է երգում, հայ ազգի կենացն է խմում ու լացը գալիս է էդ ժամանակ: Էլ էն Շանթը - ինքն էստեղ միտքը Եվրոպա: Դաս է տալի տրտնջալով - նրա համար, որ Եվրոպա գնա, դասագիրք է շինում, որ Եվրոպա գնա, պիես է գրում, որ Եվրոպա գնա, գարնանն սպասում է, որ Եվրոպա գնա, վերջապես կնոջն ու երեխաներին արդեն ուղարկել է, որ ինքն էլ ստիպված Եվրոպա գնա...» (Հ.Թ., X, 38-39):

Եվ հաջորդ մամակը՝ գրված նույնպես Փ. Վարդազարյանին, մի երկու շաբաթ անց, շատ հարցերում ստույգ պարզաբանում է մտցնում (1908, ապրիլ <առաջին կես>, Թիֆլիսից). «Տեսնում ես աշխարհքը մի դատարկ ու հիմար բան է, դու էլ դոնախի պես, մի քանի օրով եկել ես ու վաղը կամ մյուս օրը գնալու ես - շատ կարճ ու պարզ մի բան... Մեր «Վերնատունը» բանում է մեղվի փեթակի նման: Նոր մոտիկ ընկեր-բարեկամներից ուզում եմ հիշել Ահարոնյանին և... Լեոյին: Այո՛, միշտ իրար հետ ու իրար մոտ: Արի ու աշխարհքի բաները հասկացի: Եվ շատերը չեն կարողանում հասկանալ, բայց ես - շատ հեշտ: Երևակայիր, որ Լեոն մի շատ միամիտ ու բնավորությամբ էլ մի խեղճ մարդ է: Շատ շատերից ավելի լավ ընկեր, իսկ ինչ վերաբերում է զանազան հայացքների - էդ առանձին: Շատ բաների մասին էլ, և մանավանդ, մեր «Վերնատան» մասին, նա ուրիշ կարծիք ունի այժմ: Բայց էդ երկրորդական բան է» (Հ.Թ., X, 40, 41):

Իզուր չէ կախման կետեր դրել Լեոյի ազգանունից առաջ: Փաստորեն այս մամակը գալիս հաստատում է և՛ Շանթի, և՛ Դեմիրձյանի տազնապները «Վերնատան» հետագա ծակատագրի վերաբերյալ: Այս տրամադրություններին կարծես գալիս ավելանում են Իսահակյանի տարակուսանքները կովկասա-

հայ մտավորականի ծակատագրի վերաբերյալ: Իսահակյանը գրում է (1908 թ. մարտի 30-ին Ալեքսանդրապոլից)՝ «Գնում ես այս ու այնտեղ և լսում ես սրտաժմլիկ բաներ - աղքատության, սարսափելի աղքատությունը համատարած է, և չպիտի իմանաս, թե ի՞նչ կնշանակի մեր քաղաքի կամ գավառի աղքատությունը, սև չոր ցամաք հացի են կապված, և դա էլ չկա, գյուղերում սովից ինքնասպանության դեպքեր են եղած <...> եկած օրից տրամադրություն սաստիկ վատացավ <...>, սիրտս կոտրած ոչինչ չեմ կարող անել <...>, բայց Թիֆլիս վերադառնալ էլ չեմ ուզում, մի խոսքով մրից ելա, մրջուրն ընկա, համբերեմ, տեսնեմ կարելի է հաշտվեմ կամաց-կամաց ու մի քիչ բան շինեմ:

Դուրս է գալիս, որ մեզ համար ոչ մի լավ տեղ գոյություն չունի, հիմա եմ զգում, որ ինձ արտասահման միայն կարող եմ լավ զգալ, մի խոսքով տրամադրությունս լավ չէ...» (տես բնագիրը՝ ԳԱՁ, Թումանյանի ֆոնդ, N 696):

Մենք արդեն նշել էինք այն փաստը, որ «Վերնատան» վեց անդամներից չորսը <ՅԴ անդամ էին, այդ թվում այնպիսի հեղինակավոր դեմքեր, ինչպես Իսահակյանը և Թումանյանը, մյուս երկուսը մեկ տասնամյակ անց կլինեն <ալաստանի <անդապետության առաջին կառավարության կազմում, Շանթը՝ արտաքին գործերի նախարար, Աղբալյանը՝ լուսավորության: Իսկ ահա 1908 թ. աչքի ընկնող հեղափոխականներն էին «Վերնատան» երկու բանաստեղծները՝ Իսահակյանը և Թումանյանը, որոնք Թիֆլիսի պահնորդական բաժնում ունեին իրենց մականունները. Իսահակյանը՝ «Մուլտ», Թումանյանը՝ «Ժուկեյ»:

1908 թ. դեկտեմբերի 17-ին Թիֆլիսի երկաթուղային կայարանում արտասահման մեկնելիս ձերբակալում են Ավետիք Իսահակյանին, իսկ դեկտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը Թիֆլիսում Բեհրության 50 տանը՝ Հովհաննես Թումանյանին:

Ազգային բանաստեղծներին, ի թիվս հայ 160 այլ մտավորականների, մեղադրանք էր հարուցած «Ղաշնակցության գործով»: Ձերբակալման օրդերում գրված էր, ի դեպ, նույն տեքստը թե՛ Թումանյանի, թե՛ Իսահակյանի հանդեպ.

«Ունենալով կասկած հարուցող տեղեկություններ հակաօրինական ընկերության պատկանելու մասին և ըստ գինվորական դրության հայտարարված վայրերին վերաբերող կանոնների 23-րդ հոդվածի ես՝ Թիֆլիսի նահանգական ժանդարմական վարչության պետի օգնականս, վճռեցի նախնական կալանքի վերցնել Հովհ. և Մուշեղ Թումանյաններին... [Ավետիք Իսահակյանին]... մինչև գործի պարզաբանումը. Ռոտմիստր Պրիզարա և ստորագրությունը» (Թ.Տ., 680):

Այսպիսով կարելի է ասել, որ Թումանյանի և Իսահակյանի ձերբակալությամբ 1908 թ. դեկտեմբերին դադարեցրեց իր գործունեությունը «Վերնատունը»:

1911 թ. հունիսի 26-ին Ղազարոս Աղայանի թաղումից անմիջապես հետո Իսահակյանը լքում է Թիֆլիսը: Իր հուշերում նա նկարագրել է իր սիրելի ընկերոջ՝ Օհաննեսի հետ հրաժեշտի վերջին պահերը.

«Թաղումից հետո Թումանյանի հետ գնացինք իրենց մոտ:

Տխուր, սգավոր օր էր: Հավիտյան զրկվեցինք մեր սիրելի Նահապետից, ես էլ պիտի թողնեի հայրենիքս, և, թերևս անդարձ: Անցկարագրելի եմ այդ հրաժեշտի ծանր վայրկյանները: Արդեն ուշ գիշեր էր:

Վերջին անգամ մենք գրկեցինք իրար, երկուսս էլ լուռ էինք. ո՛չ մի խոսք» (V, 63-64):

«Վերնատունը» գոյատևեց ուղիղ 10 տարի, տասնամյակ, որը կարելի է կոչել «աստեղային»: Այն յուրահատուկ դպրոց հանդիսացավ թիֆլիսահայ գրասեր հասարակայնության համար, ծնունդ տվեց մեկը մյուսին գերազանցող գրական գլուխգործոցների:

Անկարելի է, որ մի ընկերական նախաձեռնություն, որ վերածվեց հայոց գրականության ընտրյալ զավակների, իրապես համախոհների ստեղծագործ միության, դիմանալով XX դարասկզբի բարդ ու դրամատիկ վայրիվերումներին, իր անջնջելի հետքը չթողներ թե՛ իր զավակների, թե՛ XX դարի հայ գրականության զարգացման վրա:

«Վերնատունը» դադարեցրեց իր գործունեությունը, բայց նրա լույսը, նրա խորհուրդը մնաց նրա զավակների սրտում: Եվ «Վերնատունը» դարձավ յուրօրինակ սիմվոլ-խորհրդանիշ:

...Արդեն տարուց ի վեր թե՛ Հայաստանում, թե՛ Վրաստանում խորհրդային կարգեր են: Եվ այլևս Թումանյանի կողքին չեն վերնականները՝ Աղայանը՝ լույս նրա հիշատակին... Շանթը՝ քաղաքական վտարանդի, Աղբալյանը՝ քաղաքական վտարանդի, Իսահակյանը քաղաքական վտարանդի. բոլորն էլ օտար երկնքի տակ... Այս երեքից երկուսը այլևս հնարավորություն չեն ունենալու վերադառնալու հայրենիք...

Սակայն «Վերնատան» վերածննդի հավատը երբեք չէր մարել Թումանյանի հոգում, և թեև ինքն էլ շահ-շատ հարվածներ կրեց այդ վերջին տասնամյակում՝ զրկանքներ, հարազատների կորուստներ, հիասթափություններ ու հիվանդություններ, սակայն նրա մոտ անշեշ մնաց «Վերնատուն» ստեղծելու գաղափարը՝ այս անգամ հայրենիքում, և իր նվիրական երազանքը նա հայտնում է ընկերոջը՝ Ավետիք Իսահակյանին (1921 թ. հոկտեմբերի 4, Թիֆլիս)։

«Շատ բան ունեմ գրելու, բայց սպասում եմ - կգաս - կխոսենք և կանենք, ինչ որ կարող ենք անել:

...Թերևս այժմ կազմենք մեր «Վերնատունը» մեր երկրում ու վերջին օրերս միասին անցկացնենք...

Դե արի՛, Ավո ջան:

(Հ.Թ., X, 396, 397):